

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТУ**

АКУНОВА А.Р., НАМАЗБЕКОВ О., ӨМҮРОВА А.М.

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ
ФОНЕТИКА**

Бишкек 2001

**ББК 81.2 Ки
А-44**

Рецензенттер: филология илимдеринин доктору,
профессор С.Ибрагимов;
филология илимдеринин кандидаты,
доцент Б.А.Кодоров.

Акунова А.Р. ж.б.

А-44 Азыркы кыргыз тили: Фонетика: ЖОЖдун
студенттери үчүн окуу куралы /А.Акунова, О.Намазбеков,
А. Өмүрова. –Б.: 2001.-70 б.

ISBN 9967-04-05-3

Бул окуу куралында ЖОЖдун филология жана педагогика адистигин сырттан окуган студенттер үчүн лекциянын тексттери, семинардык сабактар үчүн көнүгүүлөр, текшерүү иштин темалары, терминдердин түшүндүрмөсү, курс боюнча адабияттардын тизмеси жана тесттер камтылды.

Студенттердин өз алдынча билим алуусу үчүн сунушталат.

А 4602000000-01

ББК 81.2 Ки

ISBN 9967-0405-3

© Акунова А.,Намазбеков О.,
Өмүрова А., 2001

Баш сөз

Ушул окуу куралы жогорку окуу жайынын филология жана педагогика факультетин сырттан окуган студенттерине арналат. Анда кыргыз тил илиминдеги соңку жаңылыктардын негизинде жана окуу программасынын мазмунуна ылайык азыркы кыргыз тилинин фонетика бөлүмү боюнча негизги илимий-теориялык маалыматтар берилди.

Студенттердин өздөштүрүүлөрүн жеңилдетүү максатында лекциялардын планы, тексти, айрым лингвистикалык терминдин түшүндүрмөлөрү жана пайдалануучу адабияттардын тизмеси сунуш кылынды. Ушулардын баары, биздин оюбузча, студенттердин өз алдынча иштөөсүн алда канча жеңилдетет.

Лекцияда камтый албаган маселелердин темалары фонетика боюнча студенттердин билимдерин тереңдетүү максатында өз алдынча иштөө үчүн өзүнчө берилди.

Мындан тышкары, студенттерге билим алууга багыт берүүчү, алардын машыктыруучу жана үйрөтүүчү практикалык иштерге да көңүл бурулду. Бул үчүн көнүгүүлөр менен тапшырмалар, фонетикалык талдоонун тартиби, көрсөтмө куралдардын үлгүлөрү иштелип чыкты.

Ар бир студент тесттик суроолор аркылуу өзүлөрүнүн билим деңгээлдерин да аныктай алышат. Курстун аягында жазылуучу текшерүү иштердин темалары да камтылды. Ошентип, аталган окуу куралы студенттер үчүн фонетика боюнча билим алуунун дистанттык формасынын талаптарына да жооп бере алат.

1- лекция

Тема: Кыргыз тилинин калыптануу доору

Маселелер:

1. Тил-пикир алышуунун негизги куралы.
2. Кыргыз тилинин өнүгүшү боюнча классификациялар.
3. Кыргыз тилинин пайда болуу жана өнүгүү этаптары.

1. Азыркы мезгилге чейин тилдин кантип келип чыккандыгы жөнүндө илимде, тактап айтканда, адам таануу илиминде так маалымат жок. Тилге илимдин ар тармагынан аныктама берүүгө болот: филологиялык, психологиялык, лингвистикалык, физикалык ж.б. Тилдин маанилик максатына, аткарган кызматына, грамматикалык түзүлүшүнө карата төмөндөгүдөй аныктамалар бар:

а) функционалдык көз караштан алганда, тил адамдарды бири-бири менен байланыштырып туруучу негизги курал, тактап айтканда, ой-пикирди, сезим-туюмду аныктап, тактап, аны билдирип туруучу негизги каражат;

б) тилди системалык көз караштан алганда, тил айрым бирдиктердин жана бирдик эрежелеринин жыйындысы, башкача айтканда, тилдин жалпы эле түзүлүшүнүн колдонулушу;

в) тилди тарыхый көз караштан алган-да, тил коллективдүү социалдык жашоонун эң жогорку натыйжасы. Жаратылышта коллективдүү социалдык иерархияны сактап жашаган айбанаттар кеңири жолугат. Алар бири-бирине ар түрдүү информацияны, билдирүүнү билгизүү менен гана чектелишет. Окумуштуулардын изилдөөлөрү боюнча шимпанзе 75ге жакын ар түрдүү белги берүүчү сигналдарды бере алат. Бирок бул сигналдар фонетикалык жактан калыптанган же тыбыштардын өз ара

биргелешкен курамы болуп саналабы? Азырынча бул маселе толук чечиле элек. Ал эми тил болсо адам баласынын табиятына берилген табигый системалык-структуралык кубулуш. Бирок индивид коомдо, адамдардын арасында жашаганда гана тилди байланыштын куралы катары колдоно алат.

Тилдин материалдык жактан функционалышы тарыхый-социалдык чөйрө курчаган индивиддин психологиялык жүрүм туруму менен тыгыз байланыштуу. Демек адам баласынын тили - өзүнчө структурага жана мааниге ээ болгон сейрек кездешүүчү кубулуш. Ал адамдарды бири-бири менен өз ара байланыштырып туруучу негизги курал гана болуп саналбастан, конкреттүү тилде сүйлөгөн элдин, улуттун тарыхын, маданиятын, адабиятын, каада-салтын, нарк-насилин, психологиясын, философиясын ичине камтыган курулуш да болуп саналат. Окумуштуулар азыркы учурда дүйнө жүзүндө 7000ден ашуун тил бар деп жүрүшөт. Бул да так маалымат эмес, мүмкүн андан да көптүр. Ошол тилдердин арасында аз болгондо алты миң жылдык тарыхты кечирген, Орто Азиядагы эң байыркы элдердин бири болуп эсеп-телген кыргыз элинин улуттук тили - кыргыз тили да кирет.

2. Буга чейин түрк тилдеринин өнүгүү этаптарын профессор Н.А.Баскаков төмөндөгүдөй доорлорго бөлүштүргөн:

1. Алтай доору - түрк тилдеринин монгол тилдеринен өтө алыстай элек учуру жана ошол тилдердин өздөрү да тунгус-манжур, япон, корей тилдеринен бөлүнө элек кездери;

2. Хун доору (V к. чейин).

3. Байыркы түрк доору (V -X к.). Бул үч мезгилге бөлүнөт: тукуй (V - VIII к), ба-йыркы уйгур (VIII - IX к.)

жана байыркы кыргыз (IX-X к) (Баскаков, Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 148).

Профессор Э. Р. Тенишев түрк жазма эстеликтеринин негизинде-байыркы түрк тилдеринин доорун үч хронологиялык деңгээлдерге - V-X кылымдарга, орто түрк доорун X-XV к. жана жаңы түрк доорун XV -XX кылымдарга бөлүштүрөт. (Тенишев, Древнекыргызский язык Б., 1997).

Академик Б.М. Юнусалиев кыргыз тилинин өнүгүшүн үч мезгилге бөлүштүрөт:

1. Байыркы мезгил (VIII- IX к).

2. Ортоңку мезгил (X-XV к).

3. Жаңы мезгил (XV к башталат):

а) XV - XVIII к. кыргыз урууларынын түштүк аймагында жашашы, иран, араб сөздөрүнүн кыргыз тилине кириши;

б) XVIII-XX к. Октябрь революциясына чейинки мезгил;

в) Совет мезгили – 1917- жылынан тартып (Б.М. Юнусалиев, Тандалган эмгектер, 1971, 26-б.).

Академик Б. О. Орузбаева кыргыз тилинин өнүгүш доорун төрт этапка бөлөт:

1) I-VIII к. кыргыздардын Энесайда жашап турган учуру.

2) VIII-XIII к. кыргыздардын Энесайды батышка Алтайга жыла баштаганы.

3) XIV -XVI к. Тянь-Шандагы мезгил.

4) Жаңы кыргыз мезгили XVI к. тартып азыркы мезгилге чейин. (Орузбаева, Кыргыз адабий тилинин жалпы негиздери жөнүндө Фрунзе, 1968, 283-б.).

3. Кыргыз тилинин качан пайда болгондугу жөнүндө тарыхта так маалымат жок. Ошондой болсо да кыргыз тилинин пайда болуу жана өнүгүү этабын негизинен жети доорго бөлүүгө болот:

1. Алтай доору, эң байыркы доор;
2. Шумер доору - бул доор б.з.ч. 6-кы-лымдан б. з. ч. 1-кылымдарга чейин созулат.
3. Хун доору - бул доор биздин заман-га чейинки I кылымдан биздин замандын V кылымдарына чейин созулат;
4. Байыркы кыргыз доору (биздин замандын V-X кылымдары);
5. Ортоңку кыргыз доору (биздин замандын X-XV кылымдары);
6. Соңку кыргыз доору (XV -XX кылымдар);
7. Жаңы кыргыз доору (XX кылымдын 20-жылдарынан тартып).

1. **Алтай доору.** Бул мезгилдердеги кыргыз тили кантип жаралган жана кандай өнүккөндүгү жөнүндө материалдар жок. Бирок кыргыз тилинин алтай доорундагы өнүгүш этабын урал-алтай тилдеринин генетикалык жакындыгы теориясынан карап, фин-угор, түрк, монгол, тунгус-маньчжур, корей, япон жана кыргыз тилдеринин фонетикалык түзүлүшүн, лексикалык окшоштуктарын салыштырып типологиялык жактан изилденгенде гана алардын өнүгүү этабын аныктоого болот. Алтай доо-рунда жогоруда аталган тилдер генетикалык жактан өтө жакын болгондугун М. А. Кастери, В. В. Радлов, Б. Я. Владимирцов, Г. Рамстед, В. Котвич ж. б. окумуштуулар далилдеп кетишет. Урал-алтай тилдеринин генетикалык жакындыгын биринчилерден болуп швед офицери И. Ф. Страленберг тарабынан айтылган. Ал Полтава согушунда туткунга түшүп калып, Сибирге-Энесайга сүргүнгө жиберилген. Ал ошол жердеги балбал таштардагы жазууларды кагазга түшүрүп, 1730-жылы Стокгольмго кайтып келгенде атайын эмгек жазып жарыялайт. И. Ф. Страленберг Эне-Сайдагы Миң-Суу

өрөөнүндөгү таштардагы жазууну байыркы финно-угор тилине тиешелүү жазуулар болгон деген ойду айтат.

Албетте, ал кийин даниялык окумуштуу В. Томсен тарабынан жокко чыгарылып, Энесайдагы жазуулар байыркы түрк тилине тиешелүү экендиги далилденди.

Өткөн XIX жана XX кылымдарда Ал-тай теориясын колдоп, аны андан ары өнүктүрүүгө О. Н. Беглингк, Б. Я. Влади-мирцов, В. Томсен (Дания), Г. Рамстедт, 0. Донкер (Финляндия), И. Будени (Венг-рия) сыяктуу окумуштуулар салым кошушса, кээ бир советтик жана чет өлкөлүк окумуштуулар (А. М. Шерба, Дж. Клоусон, Г. Санжаев ж. б.) ал теориянын тууралыгы-на шектенишкен. Башкыр профессору Дж. Г. Киекбаевдин «Введение в урало-алтайское языкознание» (Уфа, 1972) деген эмгегинде урал-алтай тилдерине кирген түндүк-азиялык тобу таш доорунан тартып биздин заманга чейинки 10 кылымдарга чейин калыптанышы мүмкүн деген ойду айтат.

Биздин заманга чейинки VI миң жыл-дыкта алтай тилдеринин тобу өзүнчө бөлүнүп чыгат, ал эми б.з.ч. V миң жылдыкта түрк тилдери өзүнчө бөлүнүшү мүмкүн.

Урал-алтай тилдеринин окшоштугун төмөндөгүдөй тилдик белгилер менен далилдөөгө болот:

1. Үндүүлөрдүн үндөшүү (сингармония) мыйзам-ченемдүүлүгү;
2. Грамматикалык роддордун жоктугу;
3. Артикулдардын жоктугу;
4. Агглютинативдик түзүүлүшү;
5. Сан жана сын атоочтордун заттарды аныктоодо маанисинин өзгөрбөшү;
6. Таандык атоочтордун бар болушу;
7. Предлогдун жоктугу;
8. Сан атоочтон кийин зат атоочтун жекелик санда колдонулушу.

Мына ушундай тилдик окшош эрежелерден отуздан ашык белгини табууга болот.

Биздин эрага чейинки III жана II мин жылдыктарда Орто Азия өлкөсүндө коло кылымынын доору башталган. Бул доорду окумуштуулар «чегилген таштуу көрүстөн» доору деп аташкан. Бул доордогу жазуулар жана ташка чегилген сүрөттөр биздин байыркы ата-бабаларыбыздын аалам таануу чектери жана анын өнүгүүсүндөгү көркөм кабыл алуу диалектикасы, дүйнөнү таанып билүүдөгү ритуалдык кабылдоолору болуп саналат. Кандай гана болбосун коло доорундагы ташка чегилген жазуулар, сүрөттөр байыркы биздин ата-бабалардын дүйнө таануу мифологиясы, аны чагылдырып турган элдик маданият дөөлөт, мурас, керемет кол өнөрчүлүк, жан дүйнө, үрп-адат, салт жана тарых. Кыргызстандын аймагында коло доорунан калган эстеликтердин бири - «Саймалуу таш» деген ат менен белгилүү, сүрөт-жазма пиктография Ноокат-Жаңы-Ноокат районуна караштуу «Маданият» айылынын түндүк-батыш багытындагы Чили-Сай аска тоосунун бети-не чийилген. Чили-Сай чиймеси-байыркы сүрөт-жазма катары эсептелип, коло дооруна таандык. Анын коло дооруна таандык экендигин эч ким тана албайт. Чили-Сай чиймесин терең изилдеген фанат-окумуштуу, филология илимдеринин доктору Л. Жусупакматов мындай ойду айтат: «Ал бери болгондо биздин эрага чейинки бир миңинчи жылдык агымында бүткөн жазма. Бирок бул түшүнүктү белгилүү бир чек менен кароо ыңгайлуу. Анткени бул жазма эки чоң бөлүктөн, б.а. сүрөт-жазма жана үн жазуу (фонография) бөлүгүнөн турат.

Булардын биринчиси жогорку бүтүм, коло доор бүтүмү. Ал эми алардын экинчисине келгенде, бул көрүнүш байыркылардын согды, түрк жана араб жазмаларына окшош жерлери байкалат. Чындыгында бул жазма байыркы учурдун үч доорунда-согда, түрк дана Орто

Азияга араб маданиятынын келип кирүү учурунда бүткөн болуу керек» (Л. Жусупакматов, «Ноодогу кат», Бишкек, 1992, 4).

Мындай коло доорундагы сүрөт-жазма эстеликтер Кыргызстандын аймагында өтө эле арбын жолугарын белгилеп кетмекчибиз. Алар кыргыз элинин, кыргыз тарыхынын, жазуусунун, тилинин көөнөрбөс байлыгы болуп саналарын эч ким күмөн санабайт.

2. Шумер доору - бул доор б.з.ч. 6-кылымдан б.з.ч. I кылымдарга чейин созулат. Бул доордо кыргыз эли менен шумер эли коңшулаш жашаган тектеш эл болгон. Тарыхый булактарга таянсак шумерлер б.з.ч. V миңинчи жылдыкта чыгышта жашагандыгы белгилүү. Улуттук тил - ошол тилде сүйлөгөн элдин тарыхын аныктайт. Ат эми тилдердин, болгондо да тектеш тилдердин окшоштугу тилдин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык түзүлүшүнө карата аныкталат.

Тилдик материалдар көрсөткөндөй шумер тили азыркы түрк тилдериндей эле агглютинивдик мүнөзгө ээ болгон. Тактап айтканда, алардын тилинде да уңгу сөз өзгөрбөй, жаңы маани-уңгу сөзгө уланды же куранды мүчөнүн алдынан же артынан жалгаштыруу аркылуу жасалган. Кыргыз жана шумер тилдери структуралык жактан гана эмес, лексикалык жактан да окшоштугун көрөбүз. Төмөнкү сөздөрдү салыштырып көрөлү: Тил таануу илиминин теориясы боюнча мындай кыска уңгулуу сөздөр алгачкы пай-да болгон сөздөрдүн катарына кирет. Биздин заманга чейин 5 миңинчи жылдыктарда жашаган шумер тили менен кыргыз тилинин мындай окшоштугу-кыргыз тилинин байыркы тилдердин катарына кирерлигин аныктап турат. Шумер жана кыргыз тилдери фонетикалык жана лексикалык жактан гана окшош болбостон, сүйлөм курулушу жагынан да, атүгүл жазмасы боюнча окшошуп

турат. Демек булардын тектеш эл экендигине эч ким күмөн санабайт.

Шумер жана кыргыз элдеринин тектеш-тиги жөнүндө профессор Ө. Осмонов төмөнкүдөй өтө кызыктуу ойду айтат: «Байыркы шумерлер менен байыркы кыргыздардын тектеш экендигин айгинелеген дагы бир катар аргументтер бар. Аякак, шумерлерде да кыргыздар сыяктуу акындардын төкмө-чүлүк жана айтыш өнөрү болгон. Шумерлер да эпос жараткан. Баса белгилей турган аргумент, алардын «Гилгамеш» эпосунда шумерлер кош дарыянын ортосуна көчүп келгенге чейин Теңир Тоодо, т.а., азыркы Кыргызстандын түндүгүндө, өзгөчө Ысык-Көлдүн айланасында жашагандыгы жөнүндө маалыматтар айтылат. Кызыгы, шумерлер да киши өлгөндө өкүрчү, аялдары эри өлгөндө бетин тыткан, кошок кошушкан. Шумерлерде да адам өлгөндөн бир жыл өт-көрүп аш берүү, күлүк чаап, оюн-зоок уюштуруу салты болгон. Акындары аш-тойлордо жар чакырып, майрамдарда үймө-үй кыдырып жарамазан сыяктуу каалоо-тилектерди айтып ырдашчу экен». (Жогоруда аталган газета). Албетте бул фактылар тарыхый, адабий, лингвистикалык жактан өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Кантсе да шумер жана кыргыз тилдери тектеш тилдер экендиги лексикалык материалдар менен оңой эле далилденет

3. Хун (гунн, сюнь) доору. Бул доор биздин эрага чейинки I кылымдардан тартып, биздин замандын IV-V миң жылдарына чейинки мезгилди ичине камтыйт. Хуннулар Монгол талааларында жана Байкал бойлорунда көчүп-конуп жүрүшкөн эл болгон. Кыргыздар хуннулар менен коңшу жашашкан. Биздин заманга чейин 205-201-жылдарда динлиндер менен кыргыздарды (гянгундарды) хуннулар басып алган деген кабар кытай жазмаларында жазылып калган. Хуннулар менен кыргыздар тең ата болуп, эрегишип, жайыт талашып, бири-бирине үстөмдүк

кылып турушкан. Кыргыздардын да монголия тоо-талааларында жашап өткөндүгүнүн бир далили-Монголиядагы «Кыргыз нур» деген көлдүн бүгүн-кү күнгө чейин сакталып калышы. Академик В. В. Бартольд да бул жөнүндө мындай ойду айткан: «Монголияда кыргыздардын үстөмдүгү кыска убакытка созулгандыгына карабастан, кыргыздар жөнүндөгү эскерүүлөр моңголдордо ушул кезге чейин сакталып калган, балким Монголияны монголдор ээлеп алганга, чейин бул өлкөдө жашаган жана үстөмдүк кылган акыркы эл кыргыздар болгондунан ушундай болуусу ыктымал. Батыш Монголиядан дээрлик Орхонго чейинки бүт мейкиндикте кезик-кен байыркы мүрзөлөр «кыргыздыкы» делет, анын ичинде чынында кыргыздарга гана таандык экендигин таанууга болбойт». (В.Бартольд, Кыргыздар, 1997, 36).

«Кыргыз» деген этноним биздин заманга чейинки 201-200-жылдардагы кытай жазмаларында жазылып калгандыгы тарыхта белгилүү. Дегеле бу кыргыз элинин тарыхын жана кыргыз тилинин тарыхын байыркы кытай жазмаларынан издегенибиз оң. Байыркы кытай тилин билген кыргыз окумуштуу болсо көп нерсени таап, далай илимдеги талаш маселелердин башы ачылат эле. Бизге белгилүү болгондой байыркы кытай жазууларында «**кыргыз**» деген этноним ар түрдүү тамга белгилери менен жазылып келген. Алар: ге-ун, дзян-кун, ху-гу, ге-гу, хи-гу, шйа-дзя-си, ки-ли-ши-си, хи-ли-дзи-си деген тыбыштык өзгөчөлүктөр менен белгиленген.

Бүгүнкү күндө кыргыз тарыхчылары, тилчилери кытай тилин билбегендигине байланыштуу кытай жазмаларындагы кыргыз эли жөнүндөгү маалыматтар азырын-ча ак барак бойдон калууда. Бирок ошол эле мезгилде кытайлык кыргыз окумуштуулары, кыргызтаануу боюнча изилдеп жүрүшкөн кытай окумуштуулары алгылыктуу иштерди жүргүзүп келишүүдө. Кытай эл

Республикасынын улуттар институтунун профессору Хун-Жин-хау кытай тилинде кыргыз сөздөрү бар экендигин белгилеп, «чоң», «чаң», «шаң (шаңдуу), каң (темирди кандоо) ж.б. бир нече сөздөр кытайча айтыларын көрсөтсө, ал эми ака-демик К. К. Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» алтымышка жакын сөз кыргыз жана кытай тилинде жолугарын белгилеген. Кыргыздын өңү-түсү монголоид болгону менен европалыктарга окшош болгон. Кытайлык булактарда кыргыздар славяндар менен түрк урууларынын ассимиляцияшкандыгынан келип чыккандыгы жөнүндө жазылган. Байыркы кыргыздардын чачтары сары, кызыл жүздүү, көк же жашыл көздүү болуп, европалык расага жакын болгонун академик В. Бартольд да жазып кетет. Хунну доорундагы кыргыздардын жазмасы байыркы түрк - рун жазмасына негизделиши ыктымал. Ошол мезгилдеги кытай тилиндеги «Чет тилдер сөздүгү» деген китепте айрым түрк сөздөрү жазылып калгандыгын айрым тарыхый булактардан көрөбүз (В. Ф. Каховский, Происхождение чувашского народа Чебоксары, 1965).

Тенри хуту - деген сөз жогоруда аталган сөздүктө жолугат. Бул сөздүк биздин заманга чейинки I кылымда жазылган. Тэнри - кыргыз тилинде көк, асман дегенди туюнтат, ал эми хуту, хото-бала, уул дегенди билгизет. Албетте, бул сөз айка-лышын кыргыздын гана сөзү деп кесе ай-тыш кыйын. Анткени монгол-түрк тилдеринде «**Тенгри**» деген сөз асман, көк, Көкөтөңир дегенди билгизет.

Материалдардын дээрлик жоктугунан хунну доорундагы кыргыздардын тили, жазмасы жөнүндө толук маалымат берүү оордукка турат. Ошондуктан бул маселе кыргыз тилинин байыркы тарыхтарынын ак барагы бойдон калат.

4. Байыркы кыргыз доору. Бул доор биздин замандын V-X кылымдарына туура келет.

Тюркология илиминде кыргыз тилинин калыптанышы жана тарыхый жактан өнүгүшү жөнүндө бирдиктүү пикир жок. Кыргыз тилинин калыптанышы жана тарыхый жактан өнүгүшү жөнүндө орус окумуштуулары академик А. А. Самойлович, С. Е. Малов, профессорлор Н. А. Баскаков 1950-жылдардагы түрк тилдерин изилдеген эмгектеринде учкай жазып кетишет. Алардын пикирлери боюнча кыргыз элдик оозеки тилинин калыптаныш тарыхы үч доорду камтыйт. Бул пикирди академик Б. М. Юнусалиев дагы 1959-жылдары жазган илимий иштеринде ырастап кетет.

Кыргыз оозеки тили менен кошо кыргыз жазма тили пайда болгондугу тарыхта белгилүү. Байыркы кыргыздардын биздин доорго чейин жеткен китептери - таштагы оймо-чиймелери жана жазуулары болуп эсептелинет. Кыргыз тили тарыхый узак мезгилди басып өткөн. Кыргыздар б.з. чейинки алтынчы кылымда эле Эне-Сайда өздөрүнүн алгачкы мамлекетин түзүшкөн-дүгү белгилүү. Байыркы кыргыздар биздин заманга чейинки доордо эле тарыхта белгилүү болгондой Орхон Энесай жазуу-ларын иайдаланышкан. Азыркы учурда табылган байыркы кыргыздардын таш жа-зууларынын саны 120дан ашып калды. Алардын көпчүлүгү Орхон-Энесай, Миң-Суу өрөөнүндө 85, Монголияда, Таласта 16, Фергана, Ысык-Көлдө, Кавказда, атүгүл Венгрияда жолуккан жазуулар бар. Бел-гилүү тюрколог И. А. Батмановдун пики-ри боюнча булардын таралган борбору ба-йыркы кыргыздар жашаган жерлерге туу-ра келет. Энесай эстеликтеринин качан жазылгандыгы жөнүндө так маалымат жок. В. В. Радлов б. з. 7-8-кылымда пайда болгон дейт, С. Е. Малов шарттуу түрдө 5-6-кылымга такайт, ал эми Хакас оку-муштуусу Кызыласов 9-10 кылымга алып барат. И. Батманов Таластан табылган жазуулардын Энесайдагы кыргыздар 5-9 кылымда ала келген болуш керек деген бо-

жомолун айтат. Орхон-Энесай текстерин түзүүчүлөр колдонгон жазуулар өзүнчө бир белгилердин бирдиктүү системасын түзөт. Алар статистикалык жагынан гана айры-маланат. Орхон эстеликтери жогортон төмөн, оңдон солго карай окулуп, жазылат. Анда баш жана кичине тамгалар жок. Энчилүү жана жалпы аттар бирдей даражада жазылган. Сан атоочтор сан менен эмес тамга менен белгиленген. Үндүү тыбыштар сөз ичинде бирде жазылса, бирде жа- зылбай калган. Орхон-Энесай эстеликтеринде сакталган байыркы кыргыз алфавити 38 тыбыштан турат. 10 кылымдын аягында кыргыздар Орхон-Энесай жазмасынан уйгур жазмасына өтүшкөн.

Орхон-Энесайдагы руна жазма эстеликтерин В. В. Радлов, В. Томсен, Е. Малов сыяктуу окумуштуулар кыргыздыкы деп эсептешет. Чынында эле кыргыздар ошол руна жазма эстеликтери табылган Энесайдагы Миңсуу ойдуңунда V кылымдарда мекендегини белгилүү.

V-VI кылымдарда Ортоңку Эне-Сай ойдуңун ээлеген кыргыздар мамлекет түзгөндүгү, алар Алтай, Саян, Кан тоолорунун жака белинде Айдың көлдүн жээгинде көчүп-конуп жүрүшкөндүгү тарыхый булак-тарда жазылат.

VII кылымдын аягында Көгмөндү ойдуңунда көчүп жүрүшкөн кыргыздар Барсбекти хан көтөрүшкөн. Миңсуу өрөөнүн-дөгү Айдың көлдүн тегерегинен табылган таш жазууларда кыргыз каганы Барсбекти жана Тибетке элчи болуп кеткен иниси жөнүндө жазуулар бар экендигине күбө болобуз. Орхон-Энесай жазууларындагы текстерде Барсбек жөнүндө төмөнкүдөй маалымат кездешет: Барс бег эрти, каган ат бунта биз биртимиз, сиңлим кунчуйуг биртимиз; өзи йаңылты, каганы өлти, будуны күң кул болты. «Көгмен пир суб иднсиз калмазун», - тийин, аз кыргыз будуныч йарат (ып) келтимиз сүнүс демиз илин... Йашына кыргыз тана сүледимиз; сүнүч батыма карыг сокипен, көгмен йышыч тога йорып, кыргыз будуныг уда

басдымыз; Кыркыз каганын өлтүртүмиз, илин алтымыз... башлайу кыркыз каганыг бал-бал тиктим...» (Орхон-Енесей текстери, 1982, 54-67).

Азыркы кыргыз тилине бул текст мындай которулат: «Барсбек эле каган атагың-ды мында биз бердик, сиңдимди жар кы-лып бердим. өзү жаңылды, каны өлдү, эли күң, кул болду. Көгмөн жер суусу ээсиз калбасын деп, аз кыргыз элин (журтун) карап келдик, сүңгүштүк (найза сайыш-тык) эли менен... Жазында кыргызга ка-рай жортулдадык. Сүңгү (найза) бою кар-ды жиреп, көчмөн черик (жышын) ашып кыргыз журтун уйкуда бастык... Кыргыз канын өлтүрдүк, элин алдык (чаптык)... Кыргыз каганды баштап балбал тиктим...»

Орхон-Энесай жазууларында кыргыздар жөнүндө көптөгөн маалыматтар бар. 1909-жылы түштүк Монголиядан Г. И. Рамстетд тарабынан табылган «Кыргыз уулуна» ар-налган текстте мындайча жазылган: «Мен Йаглакар хандарын Уйгур өлкөсүнөн кууп чыктым. Мен кыргыз уулумун. Мен Бой-ла-Кутлуг-Йарган. Мен - Буйрук Кутлуг Багатаркан еге. Менин атагым чыгыш менен батышка тарады. Мен бай элем: ме-нин ондогон айылым, менин жылкыларым сан жеткис эле. Менин жети иним, үч уулум, үч кызым бар болчу. Өз уулдарымды үйлөнтүп, кыздарымды калыңсыз күйөөгө бердим. өз наасатчыма (дин боюнча) мен жүз тору ат бердим. Мен уул, кыздарымдын балдарын көрдүм. Эми мен өлдүм, мен (алардан) кеттим! Менин уулдарым! Адамдар арасында менин насаатчымдай болгула! Ханга кызмат өтөгүлө! Эр болгула!» (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 190-191).

Бул жазуу VIII кылымдардагы байыркы кыргыздарга таандык. Анткени ошол кылымдарда, тактап айтканда, VIII-IX кылымдарда, кыргыздар «Улуу держава» күтүп, уйгурлар жана башка элдер менен тең ата болуп турушкан.

Белгилүү тюрколог, кыргыз тарыхынын күйөрманы Ю. С. Худяков Алтайдан жакында кытай императорунун кыргыз каганына жиберген IX кылымга таандык мрамор ташын тапкандыгын, ал ташта төмөнкүдөй жазуу болгондугун зор шык-таануу менен жазат: «Жакында эле Тоолуу Алтай аймагынан кыргыздардын тарыхы тууралуу жаңы далилдерди таптык. Андан мурда изилдөөлөрдү Хакасияда жүргүзгөнбүз. Кытай императору Кыргыз каганына жиберген мрамор табличкаларын тапканбыз. Анда Кыргыз каганынын баатырдык иштери, даанышмандыгы баяндалган. Андагы бир маанилүү нерсе-кагандын кайсыл убакта жашаганы жазылып калыптыр. 866-жыл экен. Бул кытайды Тань династиясы башкарып турган мезгил. Башкача айтканда, мындан, ошондогу Кыргыз каганаты Тань империясы менен жакшы мамиледе турганын ачык байкайбыз» (Худяков, Итоги и перспективы изучения истории и культуры кыргызов в Саяно-Алтае и Центральной Азии. Бишкек, 2001, 26).

VIII кылымдын башталышында Орто Азияны арабдар басып алышкан. Алар араб тилин, ислам динин, араб маданиятын басып алган элге таңуулай башташкан. Жергиликтүү элге араб жазуусун үйрөтүү күч алган. IX-XI кылымдарда Орто Азияга, анын ичинен Кыргыз жерине саякатчылар, дин кызматкерлери көп келип, жергиликтүү элдин жаңоо-турмушун, жер шартын, табиятын тилин, маданиятын, жолдорун жазып кетишкен.

5. Ортоңку кыргыз доору. Бул доорду биздин замандын X-XV кылымдары деп белгиледик. Ортоңку кыргыз доорундагы өтө бай энциклопедиялык эмгек болуп Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат түрк» - «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» эсептелет. «Сөздүктө» огуз, түркмөн, ягма, чигл, карлук, кыпчак, басмел, чумул, ябаку, уйгур, кыргыз, булгар, татар, башкырт, печенек, сыяктуу түрк элдеринин тилдик жалпылыгы,

айырмачылыгы, тарыхый, географиялык жайланышы, маданияты, үрп-адаты, жылдарды эсептөөсү, жылдыздарга ат коюу, дүйнөлүж карта жөнүндө маалымат берет.

Махмут бин Хусейин ал-Кашгари кара-кандыктардын тектүү бүлөсүнөн чыккан Мухаммед бин Хусейиндин уулу. Атасы Ысык-Көл аймагынын борбору болгон Барскон шаарынын акими болгон. Махмуд 1008-жылы Кашгарда төрөлгөн. Атакуу «Сөздүгүн» Багдад шаарында баштап, 1074-жылы бүтүрөт.

Кашкарлык Махмуддун «Сөздүгү» жалпы эле түрк элдеринин, анын ичинен кыргыз элинин маданиятына, тилине, тарыхына, каада-салтына тикеден-тике байланыштуу тарыхый зор эмгек. «Сөздүктү» материалдарды анализдөө менен кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүндөгү, грамматикалык формаларындагы, синтаксистик конструкцияларындагы, ошондой эле, сөздүк курамындагы өзгөчөлүктөрдү салыштыруу аркылуу аныктай алабыз.

Байыркы түрк тилдеринде да тыбыштык алмашуулар болгондугун Кашкарлык Махмуддун сөздүгүнөн жолуктурабыз: буга у//ы: бардум// бардым; у//н: келдүм//кел-дим; э//н: жүнчү//йенчү; и//е: кими//кеме деген тыбыштык алмашуулар ачык күбө болот.

Кыргыз адабий тилиндеги үндүүлөрдө төмөнкүдөй тыбыштык алмашуулар орун алат: а//е: адат//адет, атайы//атейи, э//и: мейман//мийман; э//а: эгер//агер; а//ы: чакыр//чыкыр, ташта//тышта; а//о: аба-лы// оболу, дабыш//добуш; ээ//өө: кече// көчө.

Кыргыз тилинде үнсүз тыбыштар да алмашат: б//п: болот//полот, бычак//пы-чак; д//т: дарбыз//тарбыз, дөбө//төбө; с//з: ысык//ызык, заман//саман; й//ж: йол// жол; б//м: бен//мен ж.б.

Кашкарлык Махмуд үндөшүү закону үндүү тыбыштар менен катар үнсүз тыбыштарда боло тургандыгын көрсөткөн.

Сөздүктө 291 макал-лакап, 300дөй ыр жана ыр саптары камтылып, түрк тилде-ринин лексикасына тиешелүү болгон 7500 (айрым маалыматтарда 9000 сөз) берилген. Сөздүктөгү материалдар 31 түрк диалектилерине тиешелүү.

Кашкарлык Махмуддун «Дивану лугат - ат түрк» сөздөр жыйнагын кыргыз тилине которуп, аны кыргыз тилинин фонетика-лык, лексикалык, грамматикалык түзүлүштөрүнө салыштырып изилдөө-кыргыз тилинин тарыхый фонетикасын, тарыхый лексикасын терен изилдөөгө өбөлгө түзөт. Анткени ар бир тилдин нечендеген кылымдардан бери аткарып келаткан коомдук милдети ошол тилде сүйлөгөн улуттун пикир алышуусун камсыз кылуу менен, өзүнө тиешелүү фонетикалык жана грамма-тикалык закондору болот.

Академик А.Н.Кононов белгилегендей «Махмуд Кашгаринин эмгеги... бир катар түрк элдеринин фонетикасын, грамматика менен лексикасын өтө дилгир жана кылдат байкап сөздүн толук бүртүкчөлөрүнөн болуп, ошондой эле Хакандын (кара кагандык) түрктөр, түркмөндөр, огуз, йагма, чигил, кыргыздар тууралуу баа жеткис лингвистикалык, этнографиялык, фольклордук, географиялык, тарыхый материалдарды биздин заманга жеткирип берген бирден-бир турпатка ээ чыгарма болуп эсептелет». (Кононов А. Н., Советская тюркология, 1972, № 2, 16-17).

Орто кылымда, тактап айтканда, X к. ортосунда Караханиддер династиясынын таасири күчтүү болгон. Ошол мезгилде Ысык-Көлдө чигилдер, Сыр-Дарыя жээктеринде-кенгерестер, Чыгыш Түркстан же-ринде-йагмалар

бийлик кылып турушкан. Бул уруулардын баардыгы Караханиддер империясы деп аталган.

Караханиддер доорунда «Кутадгу би-лик», «Диван лугат-ат түрк», «Хибасул-Хакайик», «Асхаб ул-Капф», «Китаб ал-Ансабы» ж. б. тарыхый жактан өтө зор мааниси бар эмгектер жазылган.

«Кутадгу билик» - «Кут алуучу билим» Жусуп Баласагын тарабынан 1069-1070-жылдарда жазылган. Жусуп Баласагын Чүй суусунун боюндагы Токмок шаарына жакын жерде жайгашкан Баласагын шаарынан болгон. Аталган эмгеги үчүн Жу-супка «Улук Хас Хаджиб» деген атактуу наам берилген. Жусуп Баласагындын кайсы жылы туулгандыгы жөнүндө тарыхта так маалымат жок. Айрым окумуштуулардын божомолу боюнча ал 1010-1016-жылдарда төрөлгөн деген божомолдор бар. (Ко-нонов, М. Кашкари - «Диван Лугит ат Түрк», Ташкент, 1971, 3-12).

Тюркология илиминде «Кутадгу билик» поэмасынын тили жөнүндө ар түрдүү пи-кирлер бар. Поэманын тилин С. Е. Малов байыркы уйгур тилине киргизет. Профессор Н. А. Баскаков аталган эстеликтин тилин уйгур-карлук тилинин негизиндеги адабий тилдин классикалык үлгүсү деген ойду айтат. (Баскаков, Тюркские языки, М.,1960, 131), Э. Р. Тенишев «Кутадгу билик» поэмасынын тили аралаш тил, караханиддердин элдик оозеки тилинен өзгөчөлөнгөн, түрктөрдүн орто кылымдагы жасалма адабий китеп тили деген пикирди айтат. (Тенишев, «Кутадгу билиг», «Алтун ярук» //Советская тюркология//, Баку, №4, 1970, 24-30).

Академик С. К. Кенесбаев: «Бул эстеликтердин тилинин бир катары байыркы замандардагы жана байыркы түрк тилдеринин түзүлүшүнө башка да жакындыгын айта келгенде, ошо замандагы түрк тилдеринин баарына орток грамматикалык, лексикалык элементтердин бар экенин

эстен чыгарууга болбойт» дейт. (Кенесбаев, Казак халыктары мен тайпаларынын VI-VIII гасырлар-дагы маданияты, Казак ССР тарыхы, т I, 1975, 112).

Тарыхый маалыматтарга таянсак 1075-1144-жылдарда жазылган «Араб-парсы-түрк-монгол сөздүгү» түрк тилдери боюн-ча алгачкы сөздүк болуп саналат. Н. А. Бас-каков, В. В. Бартольддун пикири боюнча аталган сөздүктүн тили биздин доордун XII-XIII кылымдарындагы Орто Азиядагы түрк адабий тилинин кайталанмасы болсо керек деген божомол айтылат. (Баскаков, Введение в изучение тюркских языков М., 1962, 63).

Демек орто кыргыз доорунда жазылган түрк тилиндеги жазылып калган тарыхый эстеликтердин кыргыз тилине тике болбосо да кыйыр түрүндө тиешеси бар деп ойлойбуз.

«Китеб тарджуман түрки ва аджеми ва лугат ва фарси» - Түрк араб сөздүгү, 1245-жылы Египетте түзүлгөн. 76 беттен турат, 62 бети түрк-араб сөздүгү.

Китаб эл-Идрак Ли-Лисан эл-Атрак» -Түрк тилинин тизмектелген шуру китеби. Бул китепти Абу Хайнан жазган. Эм-гек фонетикалык, морфологиялык бөлүмдөр менен сөздүктөрдөн турат. «Китеб булгат ал-муштак филугат ат-түрк ва-л-кипчак» - Түрк жана кыпчак тилинин жакындыгы тууралуу жыйнак. Эс-телик XVI кылымда жазылган. Көлөмү 166 бет. Эки бөлүмдөн турат: зат атооч жана этиш.

«Ат-Тухфат-уз-Закиафил-Лугати-т-Тур-кин» - Түрк тили тууралуу өзгөчө сыйлык. XIV кылымдарга таандык китеп.

«Эл-Каванин эл Куллия ли-дабт эл-лу-гат ат-туркия» - Түрк тилдеринин толук системаланган эрежелери, XIII кылымдын аягы, XIV кылымдын башында жазылган эмгек, эки бөлүктөн турат: грамматика жа-на сөздүк.

«Китаб эл Дура эл-мудиа фи-л-лугат ат-Туркия ала-тамам ва-л-камал» - Түрк тили тууралуу ар тараптуу жана толук тизмек-телген китеи, көлөмү 48 бет, араб-түрк сөздүгүнөн түзүлгөн.

«Аш-Шудур ад-дахабия ва-л-кита эл-ахмадия фи-л-лугат ат-туркия» - Түрк тили тууралуу алтын мончок, Мухаммед Салих тарабынан XVII кылымдын башын-да жазылган. Беш бөлүмдөн турат: а) этиштер; б) зат атоочтор; в) морфология; г) түрк жана араб тилдериндеги орток сөздөр; д) осмон түрктөрүнүн тилине байланыштуу сөздөр.

«Огуз-наме» - Огуз тууралуу уламыш. Чыгарма XIII кылымдын аягы, XIV кылымдын башында түрк уруулары сүйлөгөн тилде Жети-Суу аймагында жазылган болуш керек деген божомолдор бар.

Аталган китептерди кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык системасы менен салыштырып изилдөө - орто кыргыз доорундагы кыргыз тилинин тилдик өзгөчөлүгүн аныктоого мүмкүнчүлүк түзөрү белгилүү. Ушу кезге чейин кыргыз тилинин тарыхый фонетикасын, лексикалык катмарынын изилденбей келе жатышы өтө эле өкүнүчтүү.

6. Сонку кыргыз доору. Бул доор XV кылымдан тартып, XX кылымдын 20-жылдарына чейин созулат. XV-XVII кылымдарда кыргыз эли түндүгүндөгү чек арасы казактар, түндүк-чыгышы ойроттор, түштүк-батышы Моголистан менен саясий жана аскердик мамиледе болушкан. Ошол кезде кыргыз коомун бириктирүүдө, жалпы маданиятын калыптандырууда кыпчактардын, калмактардын, уйгурлардын, монголдордун тийгизген таасири күчтүү болгон.

XV-XVIII кылымдарда орток түрк тилинде жазылган төмөнкүдөй эмгектер жалпы эле түрк элдеринин көөнөрбөс мурасы катары сакталып калган.

X-XV кылымдарда түрк элдеринин өз ара бөлүнүү доору, улут тили болуп калыптануу процесси болгон, тактап айтканда, батыш тарапта **кыпчактарга:** булгар, половец, ногой; огуздардын: огуз-түркмөн, огуз-булгар, огуз-селджук; **карлуктардын:** карлук-хорезм, карлук-уйгур; **чыгышка:** кыргыз-кыпчак, хакас, якут, тува, карагас, алтай урууларынын бөлүнүшү болгон.

XV-XVIII кылымдарда кыргыз тарыхы, кыргыз тили боюнча, же кыргыз тилинде жазылып калган эмгектер азырынча табы-ла элек. Ошондой болсо да 1968-жылы жазуучу Төлөгөн Касымбеков «Сынган кылыч» романын жазуу үчүн материал чогултуп жүрүп, Жалал-Абад областынын Аксы районунда эмгектенген, кесиби мугалим Назармат Жайлообаевден XVII кылымга таандык китептерди табат. Ал көчүрмө китеп «Мажмуан-ат-таварих» - Тарыхтардын жыйындысы деп аталып, башка окуяларга байланыштуу Манас, анын атасы Жакыпкан, душманы Жолой жөнүндө маалыматтар бар. Н. Жайлообаев аксакал негизинен беш китепти сактап келген, биринчиси, бу жогорудагы сөз кылган китеп. Экинчиси, «Раузат-ас-сафа» - Тазалык багы деп аталат. **Бул китепте:** Саруу, Алыбек, Абыке-Убыке, Элчи Бука ж.б. кыргыздарга таандык аттар жолугат, бирок аталган эмгекти терең изилдесе кыргыз тилине тиешелүү маалыматтар жолугат деген ойдобуз. Үчүнчү китеп «Тарых Шахруки» деп аталат, бул эмгек 1880-жылы Казанда басылып чыккан, төртүнчү жана бешинчи китеп «Тарых Жаханша Надир», «Бухара яхуд Маверенпахар тарыхы» деп аталат. Аталган китептердин ичинен «Ра-узат-ас-сафа» жана «Мажмуан-ат-таварих» өтө баалуу эмгектерден болуп саналат.

Кыргыз тили үчүн XVII кылымда жарык көргөн төмөнкү эмгектер өтө баалуу болуп саналат:

- 1.«Русско-киргизский словарь, 1774-жылы 8-августа жарык көргөн, 84 беттен турат, орус сөздөрүнүн кыргызча котормосу берилген;
- 2.«Собрание киргизских имен числительных, слов и фраз на 7 страницах». Араб жана орус тамгалары менен жазылып, орусча котормосу берилген;
- 3.«Русско-киргизкий словарь» Омбу шаарында 1780-жылы Лютер тарабынан жазылган;
- 4.«Русско-арабско-персидско-мещеряцко-киргизско-хивинско-бухарский глосарий», 1780-1781-жылдары Бухарада жарык көргөн.

XVIII кылымдагы кыргыз тилинин материалдарын 1850-жылдары «Көкөтөйдүн ашын» жазып алган казак окумуштуусу Чокон Валихановдун эмгектеринен жолуктурабыз. Окумуштуу байыркы кыргыздардын тарыхын орто кылым жана жаңы тарых менен салыштырып, Түштүк Сибирь байыркы кыргыздардын туруктуу жайыты болгон деген ойду айткан. Кыргыз тилин жакшы билген жана аны толук түшүнгөн Ч. Валиханов: «Бул тилде араб жана фарсы сөздөрүнүн дегеле жоктугун, болсо да өтө эле аз экендигин, ал эми моңгол менен байыркы түрк сөздөрүнүн көп экендигин» баса белгилейт. (Ч. Валиханов, Собр. соч., в пяти томах, Алма-Ата, 1961, 360). Белгилүү тюрколог В. В. Радлов 1861-жана 1869-жылдары Чүй өрөөнүнө келип, кыргыз элинин «Манас» эпосуна кызыгып, орус алфавитине ылайыкталган транскрипция менен эпосту жазып жана немец тил-деринде жарыялаган. Ч. Валиханов жана В. Радлов жазып алган «Манас» эпосунун үзүндүлөрү өзүнчө лингвистикалык изилдөө жүргүзүлүүгө муктаж, тактап айтканда, фонетикалык, лексикалык изилдөөнү талап кылат.

1860-жылы орус окумуштуусу Н. И. Ильминскийдин «Материалы к изучению киргизского наречия» деген эмгеги Казань Университетинин «Ученые

записки» деген басылмасына жарыяланат. Профессор К. Дыйканов белгилегендей: «Ошол «записка» орус тарыхында биринчи болуп кыргыз наречиезин татардан бөлүп көрсөттү. Ошол китептин ичиндеги «Кыргызча-орусча сөздүктө» орус тамгасын биринчи колдонуп, кыргыз наречийесиндеги «ч» фонемасын «ш» тамга менен жазып «ш» фонемасын «с» тамгасына кошуп баба тилден келе жаткан эне тилдеги «ч» фонемасын жазуудан четтетип салды» («К. Дый- канов, Кыргыз тилим- тагдырым, Бишкек. 2002, 143). 1883-жылы Иш-Мухаммед Букин «Русско-киргизский и киргизско-русский словарь» деген сөздүгүн жарыкка чыгарган.

1894-жылы П. М. Мелиоранский «Краткая грамматика казак-киргизского языка» деген китебин жазып, кыргыз наречиезин эки тилге бөлүп, «казак» жана «кыргыз» тили деп жазып, диалектилерди тилге айландырат. XVIII кылымдан тартып орус тилчи окумуштуулары түрк тилдерин бөлүп-жарып, бири- биринен ажыратуу саясатын жүргүзүшкөн. Алардын эң башкы максаты «бөлүп-жарып, башкара бер» деген принципи болгон. Болбосо П. М. Мелиоранский минтип жазбайт эле: «Мы видим таким образом, что письменный киргизский язык значительно отличается от разговорного. В своем труде я буду преимущественно заниматься разговорным киргизским языком, передаю звуки киргизского языка не арабскими буквами, а несколько дополненным русским алфавитом» (Мелиоранский, көсөтүлгөн эмгек, 4).

1911-жылы Э. Арабаев менен Х. Сар-секеев «Казак ва кыргыз балдары үчүн «Алифба йаки төтө окуу» китебин Уфадан басып чыгарышкан.

Соңку кыргыз доорунда жазылып калган кыргыз тарыхы, кыргыз тили, адабияты, маданияты боюнча тарыхый материалдар али табыла элек. Эл ичи кенч

эмеспи, мүмкүн келечекте андай баалуу эмгектер дагы табылар. 1930-жылдарда совет мамлекети тарабынан динге каршы катуу чабуул башталганда араб ариби менен жазылган канча деген китептер жерге көмүлүп, же өрттөлүп кетти. Кап-кап болуп мүрзөлөргө, жерге көмүлгөн китептер жөнүндө далай укканбыз. Эгер ошол китептер азыр бар болгондо кыргыз тарыхы, тили үчүн кандай гана баалуу материал болмок.

7. Жаңы кыргыз доору. Бул доор ХХ кылымдын 20-жылдарынан тартып башталат. Кыргыз элин тукум-курут болуп ке-тиштен сактап калган Улуу Октябрь социалисттик революциясы экендигин эч ким танбайт. Эгер Совет мамлекети болбогондо кыргыз эли бүгүн жок болуп кетмек. 1917-жылы Кыргызстанда 950 миң кыргыз улутундагы эл калганын тарыхый фактылар тастыктап турат. Совет мамлекети кыргыз сыяктуу майда улуттардын тилинин өнүгүшүнө зор маани берген. Совет мамлекетинин алгачкы жылдарында элдин сабатын жоюу маселеси жигердүүлүк менен ишке аша баштаган.

1924-жылы Э. Арабаевдин «Кыргыз алиппеси» деген китеби Ташкенттен жарык көрүп, кыргыз жаштарынын сабатын жоюуга жардам берген.

1924-жылы 7-ноябрда Кара-Кыргыз областынын партия комитетинин, областык аткаруу комитетинин органы болгон «Эркин Тоо» газетасы жарык көрөт. Бул мезгилге чейин нукура кыргыз тилинде газета чыккан эмес. 1911-жылы жазып кеткен Э. Арабаевдин арманы «Качан өз эне тилибизде китеп чыгарар экенбиз, качан биз да эл катарына кошулабыз» деген максаты ишке ашып отурат.

Кыргыз тилинин илимий жактан өнүгүшүнө Касым Тыныстановдун эмгеги зор. 1926-жылы К. Тыныстанов «Чондор үчүн алиббени» жазып Москвадагы «Центриздатка» өткөзөт, бирок басмада кыргыз тилин билбеген

жумушчулар иштегендиктен, өтө көп ката жиберип коюшат. Бул китепти колдонууга Касым өзү каршы чыгат да, кайрадан оңдоп, 1927-жылы «Алиббе» оңдолуп басылып чыгат. Ошол эле 1927-жылы Касым Тыныстановдун кыргыз тилинин грамматикасы боюнча «Эне тилибиз» деген китеби араб тамгасында басылып чыккан.

1928-жылы кыргыз эли латын графикасына негизделген жаңы алфавитке өткөн. Касым Тыныстановдун «Эне тилибиз» деген окуу китеби латын графикасы менен 1928-жана 1931-жылдарда эки жолу басылып чыккан. 1932-жылы аталган автор «Тил сабагы» деген окуу китебин жазат, бирок китеп ал жылы чыкпай калып, 1933-жылы Ташкентте басылат. Касымдын кыргыз грамматикасы боюнча жазылган: «Кыргыз тилинин морфологиясы» 1934-жылы 89 бет менен, «Кыргыз тилинин синтаксиси» 1936-жыл, 138 бет менен жарык көргөн.

1931-жылы жарык көргөн Шабдан уулу Ажымандын «Биздин тил»; Т. Сопу уулу жана А. Ыдырыс уулунун «Биздин тил» «Эне тил» (1933); 1939-жылы жазылган К. Бакеевдин «Кыргыз тили» 1934-жылы жарык көргөн, Т. Байжиевдин «Кыргыз тилинин окуу китеби» 1939-жылы жазылган, Н. Макешевдин «Кыргыз тили» кыргыз элинин сабаттуулугун жоюуда кандайдыр бир деңгээлде өз милдеттерин аткарышкан.

1940-жылдардан 1980-жылдарына чейин кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө И. А. Батманов, Б. М. Юдахин, К. Сартбаев, А. Жапаров, Ы. Жакыпов, Б. О. Орузбаева, А. Орусбаев, Т. К. Акматов, А. Турсунов, С. Давлетов, К. Дыйканов ж. б. чоң салым кошушту.

1980-жылдардан тартып кыргыз тилинин фонетикасы, лексикасы жана грамматикасы боюнча кандидаттык диссертациялар корголуп келген менен

дээрлик 25 жыл бою кыргыз тилин изилдөө боюнча докторлук диссертация корголбой келди. Анын себеби - кыргыздар бири-бири каралбай, бут тосуп келишкендигинде.

2000-жылдан тартып кыргыз тилинин структуралык түзүлүшүнө жаңы өңүтөн, башкача айтканда, кыргыз тилиндеги текст проблемасына, лексикалык катмарына жана көбүнчө коммуникативдик синтаксиске өзгөчө көңүл бурула баштады. Тил жана сүйлөө (кеп) маселеси өз-өзүнчө изилденип, текст проблемасы боюнча: С. Мусаев, С. Омуралиева, Т. Маразыков, Б. Усубалиев, Л. Жусупакматов; кыргыз тилинин тарыхы боюнча: С. Сыдыков, Ү. Асаналиев; кыргыз тилинин фонетикасы, лексикасы жана морфологиясы боюнча: Ш. Жапаров, Ж. Мамытов, Ж. Сыдыков, Т. Садыков, А. Турсунов, И. Абдувалиев, Ж. Осмонова, Б. Сагынбаева; кыргыз тилинин синтаксиси боюнча: А. Иманов, Ж. Жусаев, З. Дербишева, Т. Ашырбаев, С. Ибраимов, К. Токтоналиев, Т. Токоев; кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча: Б. Өмүралиев, А. Осмонкулов, К. Добаев, С. Рысбаев өндүү окумуштуулар докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргошту.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Кыргыз тилинин калыптанышы канча доорго бөлүнөт?

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

- 1 . Кыргыз тилинин тарыхы.
2. Кыргыз тилинин түрк тилдеринин ичинен алган орду.

2- лекция

Тема: Фонетика – тил илиминин бир бөлүмү.

Маселелер:

1. Азыркы кыргыз адабий тили.
2. Фонетика, анын изилдөө объектиси жана тармактары.
3. Сүйлөө органдары жана алардын аткарган кызматы.

1. Кыргыз тили - эгемендүү Кыргыз республикасынын мамлекеттик тили. Бул статус 1989-жылы 23-сентябрда Кыргыз республикасынын кезексиз чакырылган 10-сессиясында атайын Закон аркылуу кабыл алынган.

Кыргыз тили – түрк тилдеринин эң байыркыларынан. Ал чыгыш теги – генеологиялык классификация боюнча түрк тилдеринин системасына кирип, алтай тили менен бирге чыгыш хун бутагынын кыргыз-кыпчак тобун түзөт. Ал эми типологиялык классификация боюнча агглютинативдүү тилдерге кирет.¹

Азыркы кыргыз адабий тили – кыргыз тилинин өркүндөтүлгөн эң жогорку формасы. Ал адамдардын ишмердүүлүгүнүн түрдүү тармактарын тейлеген, функционалдык стилдери өнүккөн, коомдогу кызматы өскөн, жалпы улуттун кызыкчылыгын көздөгөн адабий тилдин нормаларына салынган тил. Азыркы күндө тил илиминде анын ар кайсы тармактары изилденип, такталып жатат.

---

¹ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962. – 296-б.

Кыргыз тил илими төмөнкү негизги бөлүмдөрдөн турат:

1. **Фонетика** – тилдин тыбыштык түзүлүшүн, андагы өзгөрүүлөрдү изилдейт.
2. **Графика** – жазуунун өнүгүш этаптарын, алфавит, тамгалар менен тыбыштарды белгилөө өзгөчөлүктөрүн изилдейт.
3. **Орфография** – тилдеги сөздөрдү адабий тилдин нормасына ылайык туура жазууну үйрөтөт.
4. **Орфоэпия** – оозеки адабий тилдин айтылыш нормаларын үйрөтөт.
5. **Лексикология** – тилдин сөздүк курамы, анын өнүгүшү, сөз маанилери жана анын типтерин изилдейт.
6. **Морфология** – сөз составы жана сөз түркүмдөрү жөнүндөгү илим.
7. **Синтаксис** – сөз айкашы, сүйлөм мүчөлөрү, сүйлөм жана анын түрлөрүн изилдейт.
8. **Пунктуация** – тилдеги тыныш белгилери, алардын коюлуш принциптерин, эрежелерин иликтейт ж.б

2. Адам баласынын кеби сүйлөмдөрдөн, сүйлөмдөр сөздөрдөн, сөздөр айрым-айрым үндөрдөн – тыбыштардан турат. Мына ушул тилдин тыбыштык түзүлүшүн үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү **фонетика** деп аталат. Фонетика деген термин гректин «phone» - «үн», «тыбыш», «tika» - «илим» деген сөзүнөн алынган. Фонетиканын изилдөө объектилери – тыбыш, тамга, фонема, сөз ичиндеги тыбыштардын өзгөрүү процесстери, муун жана басым.

Тыбыштарды үйрөнүүнүн максатына жана методуна карай фонетика бир нече түргө бөлүнөт:

- 1) Жеке фонетика
- 2) Жалпы фонетика

- 3) Салыштырма фонетика
- 4) Сыпаттама фонетика
- 5) Тарыхый фонетика
- 6) Диалектилик фонетика
- 7) Эксперименталдык фонетика

Ар бир тилдин (мисалы, кыргыз, орус, англис, ж.б. тилдердин) тыбыштык түзүлүшүн **жеке фонетика** изилдейт.

Жалпы адамзаттын сүйлөө кебиндеги тыбыштар, аларды жасоочу органдардын кызматы, кеп агымындагы ар кандай фонетикалык көрүнүштөрдүн өз ара байланыштары **жалпы фонетикада** изилденет.

Ал эми бир тилдин фонетикалык фактыларын башка тектеш же тектеш эмес тилдердин ошондой эле фактылары менен салыштырып изилдөө **салыштырма фонетикага** мүнөздүү.

Тилдин тыбыштык түзүлүшүнүн белгилүү этаптагы өнүгүшүн, азыркы учурдагы абалын аныктоо **сыпаттама фонетиканын** милдетине кирет. Алсак, кыргыз тилинин сыпаттама фонетикасы бизге азыркы кыргыз адабий тилинин тыбыштык курамын, тыбыштык закондорун, муундук типтерин, басым жана интонациялык өзгөчөлүктөрүн үйрөтөт.

Тарыхый фонетика – мезгилдин өтүшү менен тилдин тыбыштык түзүлүшүндө болгон өзгөрүүлөрдү, алардын пайда болуу себептерин иликтейт.

Диалектилик фонетика - тилдин жергиликтүү диалектилеринин тыбыштык өз-гөчөлүктөрүн изилдөө максатын көздөйт.

Изилдөөнүн жаңы ыкмалары менен технологияларын пайдалануу жагынан **эксперименттик фонетика** фонетиканын бар-дык түрлөрүнөн өзгөчөлөнүп турат да, ал төмөнкүдөй төрт багытты ичине камтыйт:

1. *Акустикалык фонетика* - тилдеги тыбыштардын үн кубулушунун бир түрү катары карайт да, тилдин тыбыштык түзүлүшүн кимограф, осциллограф, интонограф, спектрограф өндүү акустикалык ку-ралдарды колдонуу менен изилдейт.

2. *Артикуляциялык фонетика* - тил-деги тыбыштарды сүйлөө органдарынын иш-аракети менен байланышкан биология-лык кубулуш катары карап, тилдин ты-быштык түзүлүшүн палатограф, рентгено-граф, миограф сыяктуу физиологиялык ку-ралдардын жардамы менен изилдейт.

3. *Перцептивдик фонетика* - тилдеги тыбыштардын тил ээси тарабынан кабыл-доо өзгөчөлүктөрүн изилдейт да, бул мак-сатты ишке ашыруу үчүн психологиялык, психолингвистикалык жана акустика-ар-тикуляциялык ыкмаларды колдонот.

4. *Компьютердик фонетика* - тилдин тыбыштык түзүлүшүн, оозеки кептин ана-лизи менен синтезин компьютердик, сан-дык жана озук технологияларды колдонуу менен изилдейт.

Фонетиканы өздөштүрүүнүн теориялык жана практикалык мааниси чоң. Ар кандай форманы мазмундан ажыратып кароого мүмкүн болбогон сыяктуу, тилди да анын тыбыштык түзүлүшүнөн ажыратып изилдөө, үйрөнүү мүмкүн эмес. Тыбыштар тилдин сырткы формасы болуп эсептелүү менен тилдин негизги функциясы болгон адамдардын ортосундагы катнашуу куралы болуу мүмкүнчүлүгүн түзөт. Морфологиялык, синтаксистик көп фактыларды фонетикалык - закондорсуз түшүнүүгө мүмкүн эмес. Тилдин тарыхын фонетикалык негизге таянбай туруп эч качан түзүүгө болбойт. Фонетиканын теориялык мааниси мына ушунда.

Ал эми практикалык мааниси: чет тилдерди үйрөнүүдө башка тилдин кандайдыр бир артикуляциялык

өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүү үчүн фонетиканы жакшы билүү зор жардам берет. Сөздөргө басымды туура коюу, жазуу ишинде тыбыштарды туура жазуу жана муунга бөлүп ташымалдоо, алфавит боюнча каталог менен иштөө ж.б.у.с. иштерди аткарууда фонетикалык билимге таянылат.

3. Кайсы гана тилде болбосун, кепте колдонулган тыбыштар адамдардын тыбыш жасоочу органдарынын катышы аркылуу жасалат. Ошондуктан тыбыштарды ар тараптан терең билүү үчүн сүйлөө органдарынын түзүлүшүн, алардын тыбыш жасоодогу аракеттерин билүү зарыл.

Сүйлөө органдары төмөнкүдөй бөлүктөрдөн турат. (1-таблица).

1) Дем алуу органдары (көкүрөк клеткасы, диафрагма, өпкө жана анын бронхалары, кекиртек);

2) Көмөкөй (мында үн түйүндөрү жайгашкан)

3) Ооз жана мурун көңдөйлөрү;

4) Борбордук нерв системасы.

Булардын тыбыш жасоодогу кызматы ар түрдүү.

Дем алуу органдары тыбыштардын жаралышына башкы каражат катары жумшалуучу абанын агымын басым менен жогору карай түртүп, аны кекиртек аркылуу көмөкөйгө, андан ооз жана мурун көңдөйлөрүнө багыттайт. Кекиртектин көмөкөйгө туташкан башкы бөлүгүндө бири-бири менен булчундар аркылуу туташкан бир канча чемирчек бар.

Буларга үн түйүндөрү бириккен.

Үн түйүндөрү ар кандай тыбыштардын жасалышына негиз болуп саналуучу үндү пайда кылууда эң башкы ролду ойнойт. Алар бири-бирине туташып, жанаша орношкон жана ортосунда үн жылчыкчасы бар эластикалуу (серпилме) эки кичинекей булчундан турат. Бул эки булчундун арасы бирде биригип, бирде ачылып,

үн жылчыкчасынын абалын өзгөртүп турушу тыбыштардын жаралышына өбөлгө түзгөн бирден-бир негизги физиологиялык кубулуш болуп саналат.

Адам сүйлөй баштаганда, үн түйүндөрү керилген абалда болуп, анын жогоруда аталган булчуңдары үн жылчыкчасын жаап калат. Өпкөдөн кекиртек аркылуу өтүп келе жаткан абанын агымы жабык абалда турган үн жылчыкчасы аркылуу кысылып өтөт да, үн түйүндөрүн серпилтип, дирилдеген абалга келтирет. Бул үндү пайда кылуучу негизги шарт болуп эсептелет, анткени үн түйүндөрүнүн дирилдеши менен аба термелет. Мындай термелүүдөн үн пайда болуп, ал дагы башка сүйлөө органдарынын кызматы аркылуу ар кандай тыбыштарга айланат.

Тыбыштардын жасалышы үчүн ооз көндөйү менен мурун көндөйүнүн жана таңдай көшөгөсүнүн да чоң мааниси бар. Ооз көндөйү менен мурун көндөйү таңдай аркылуу бөлүнүп турат жана булардын ар бири өзүнчө резонатордук милдет аткарат. Таңдайдын алды жак бөлүгү катуу, арткы бөлүгү жумшак таңдай деп аталат. Жумшак таңдай кичине тилге тугашып, таңдай көшөгөсү деп аталган органды түзөт. Бул орган абаны ооз көндөйүнө же мурун көндөйүнө багыттоо кызматын аткарат. Эгерде таңдай көшөгөсү көтөрүлгөн абалда болсо, мурун көндөйүнүн оозу жабышып, аба ооз көндөйү аркылуу өтөт. Бул учурда [а], [э], [ы], [и], [б], [д] сыяктуу (мурунчул эмес) тыбыштар жасалат. Эгерде таңдай көшөгөсү төмөн түшүп, абанын агымы мурун көндөйүнө багытталса, ооз көндөйү жабылат. Мында [м], [н], [ң] тыбыштары (мурунчул тыбыштар) пайда болот.

Мурун көндөйү - көлөм жагынан да, форма жагынан да өзгөрбөй турган резонатор. Ал эми ооз көндөйү болсо эриндердин, тилдин, кичине тилдин, жумшак таңдайдын тыбыш жасоодогу активдүү кыймылдарына жараша

формасын да, көлөмүн да өзгөртө берет. Эки эриндин бири-бирине тийип айтылышы менен [б], [п], [м] сыяктуу кош эринчил тыбыштар, астыңкы эриндин үстүңкү тиштерге жакындашы аркылуу [в], [ф] тыбыштары, эки эриндин түтүк формасында болуп, алга карай жүткүнүшү менен [о], [ө], [у], [ү] сыяктуу эринчил үндүүлөр жасалат.

Тыбыштардын ар түркүн айтылышына эң эле активдүү катышкан органдардын бири - тил. Мунун түпкү, ортоңку жана уч жак бөлүгү аркылуу үндүү жана үнсүз тыбыштардын ар түркүн топтору жасалат.

Сүйлөө органдарынын тыбыш жасоодогу кызматын түздөн-түз башкарып турган орган болуп мээ - борбордук нерв системасы саналат. Мына ушул башкы орган аркылуу адамдар сүйлөө, пикир алышуу, байланыш - катыш жасоо жөндөмдүүлүгүнө ээ болуп келүүдө.

Сүйлөө органдары тыбыш жасоодогу кызматына жараша активдүү жана пассивдүү болуп бөлүнөт.

Активдүү органдар: үн түйүндөрү, тил, эриндер, жумшак тандай, кичине тил. Булар тыбыш жасоодо түрдүүчө кыймылга келип, абалын өзгөртүп турат.

Пассивдүү органдар: тиштер, бүйлө, катуу тандай. Булар тыбыш жасоого кыймылсыз абалда туруп да катышат.

Ошентип, кыргыз тилинин фонетикасын үйрөнүүдөгү биринчи баскыч болуп жалпы тил жөнүндө түшүнүк, анын тармактары жана изилдөө объектилерин ачык жана так билүү; тыбыштарды жасоодогу сүйлөө органдарынын кызматы жөнүндөгү маалыматтар эсептелет.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Азыркы кыргыз адабий тилинин өзгөчөлүгү кандай?
2. Кыргыз тил илиминин тармактары жана алардын изилдөө объектилери кайсылар?
3. Фонетика эмнени окутат? Анын теориялык жана практикалык маанилерин айтып бергиле.
4. Тыбыш кантип жасалат?
5. Активдүү жана пассивдүү сүйлөө органдарын атагыла. Ар биринин аткарган кызматын түшүндүргүлө.

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1. Адабий тил жөнүндө түшүнүк.
2. Кыргыз тилинин фонетикасынын изилдениши.
3. Акустика жана артикуляция.
4. Сүйлөө органдарынын сүрөтүн тартуу.

3-лекция

Тема: Тыбыштарды изилдөөнүн үч аспектиси.

Маселелер:

1. **Фонетиканын акустикалык аспектиси**
2. **Фонетиканын артикуляциялык аспекти**
3. **Фонетиканын лингвистикалык аспекти**

1. Фонетиканын акустикалык аспектиси.

Тилдеги тыбыштар табияттагы адам баласынын кулагына угулган жана угулбаган сан кырлуу үн кубулушунун бир түрүнө жатат. Үн толкундары ар кандай чөйрөдө ар башка ылдамдык менен таралат. Маселен, үн толкундары абада секундуна 340 метр ылдамдык менен тараса, сууда секундуна 1500 метр, темирде 4800 метр, болотто 5000 метр ылдамдык менен тарайт. Ал эми жарык нурунуя ылдамдыгы секундуна 300.000 километрге жетет. Ошондуктан чагылгандын жарк этиши анын чарт эткен үнүнө караганда алда канча мурда көзгө көрүнөт.

Ошентип, фонетикада тыбыштар акустикада иликтенген ун толкундарынын бир түрү катары каралат да, аларды мүнөздөө үчүн төмөнкудөй акустикалык чоңдуктар колдонулат.

1. Термелүү жыштыгы. Фонетикада термелүү жыштыгы деп 1 секундада болуп өткөн толук термелүүнүн саны аталат, *герц* (кыскача - *гц*) деген бирдик менен ченелет. Маселен, адамдын үн түйүндөрү секундуна 100 жолу термелсе, анда мындан пайда болгон үндүн термелүү жыштыгы 100 *гц* деп табылат.

Адам баласынын кулагы 20 герцтен 20.000 герцке чейинки термелүү жыштыгындагы үндү кабыл алууга жөндөмдүү. Ошол эле маалда тилдеги тыбыштар 50 герцтен 10000 герцке чейинки термелүү жыштыгындагы

үн менен чектелип, өйдөкү көрсөткүчтөн алда канча аз алкакты ичине камтыйт. Демек, ушунун өзү эле адамдын кулагы оозубуздан чыккан, тилде колдонулган тыбыштарды да, жандуу жана жансыз жаратылыштан чыккан албан түрдүү башка үндөрдү да угууга ыңгайлашканын ачык тастыктайт. Бул бир жагынан.

Экинчи жагынан, адам баласынан айырмаланып, балык, ит, мышык, куш, пил, жарганат, жылкы өңдүү бир катар үй айбандары менен жапайы жаныбарлар 20 герцтен төмөнкү же 20.000 герцтен жогорку жыштыктагы үндөрдү да кабыл алуу жөндөмүнө ээ. Маселен, дельфин менен киттер 200.000 герцке чейин-ки үндү кабылдай алышса, ит 40.000 герцке чейинки үндү кабылдай алат

20 герцтен төмөнкү жыштыктагы үн *инфраүн* деп, 20.000 герцтен жогорку жыштыктагы үн *ультраүн* деп аталат. Булар кулакка угулбаганы менен турмушта кеңири колдонулат. Маселен, инфраүн түндө көрүүгө арналган аскери дүрбүлөрдө, ультраүн бейтап адамдын илдетин анык-тоочу медициналык атайын жабдыктарда кеңири колдонулат. Ошондой эле атайын кызмат үчүн иттерди даярдоодо адамдын кулагы укпаган, бирок иттин кулагы уккан ультраүн чыгара турган ышкырыктарды падаланышат.

2. Үндүн бийиктиги. Термелүү жыштыгынан көзкаранды болгон чоңдук. Термелүү жыштыгы канчалык көп болсо, үн ошончолук ичке чыгат. Керисинче, термелүү жыштыгы канчалык аз болсо, үн да ошончолук жоон чыгып, коңур угулат.

Үндүн бийиктиги - үндүн жоон-ичкелигин мүнөздөөчү чоңдук. Маселен, тили-биздеги үндүүлөрдүн жоон жана ичке болуп эки топко бөлүнүшү, бир муун ичиндеги тыбыштардын үндөштүк күүсүнө баш ийип же жоон, же ичке айтылышы, муунак, сүйлөм интонациясынын өзгөрүшү дал

ушул белгинин негизинде ишке ашырылат. Аталган чоңдук ырчылык өнөрдө ырчылардын үнүн сыпаттоодо да колдонулат. Бул жагынан эң жоон үн бас деп, жоон үн баритон деп, ичке үн тенор деп, андан ичке үн сопрано деп, эң ичке үч альт же контральт деп аталат.

3. Термелүүнүн арымы (амплитудасы). Бул чоңдук термелүүчү нерсенин, маселен, үн түйүндөрүнүн, баштапкы абалдан четтөө аралыгын билдирет да, мм менен ченелет.

4. Үндүн күчү. Бул чоңдук термелүүнүн арымынан көзкаранды болгон чоңдук. Демек, термелүүнүн арымы канчалык чоң болсо, үн да ошончолук күчтүү чыгат, тескерисинче, термелүүнүн арымы канчалык кичине болсо, үн да ошончолук алсыз чыгат. Фонетикада үндүн күчү децибелл (дб) менен ченелет. Белл - акустика жаатындагы изилдөөчү, телефонду ойлоп тапкан инженер, акустикалык фонетикага чоң салым кошкон изилдөөчү. Адам баласынын кулагына угулган эң алсыз үн *угумдун төмөнкү чеги* деп, эң күчтүү үн *угумдун жогорку чеги* деп аталат. Эгерде үн угумдун төмөнкү чегинен да акырын чыкса, анда ал кулакка угулбайт. Эгерде үн угумдун жогорку чегинен ашып, катуу чыкса, анда ал *ооруга чыдоонун чеги* деп аталат да, кулакка күч келтирип, денсоолукка зыян алып кетиши же кулактын тарсылдагын жарып кетиши да мүмкүн.

Үндүн күчү термелүү жыштыгына карай түрдүүчө аныкталат. Маселен, термелүү жыштыгы 1000 *гц* үн үчүн угумдун төмөнкү чеги 0 дб.ге барабар болсо, анын жогорку чеги 130 дб.ге барабар болот. Эгер үн мындан да каттуу чыкса, анда адамдын кулагы ооруу чегине кириптер болот. Үндүн күчү термелүү жыштыгына жараша кулакка ар башкача угулат. Маселен, күчтөрү бирдей, бирок биринин тер-мелүү жыштыгы 1000-3000 *гц*, экинчисиники 100-300 *гц*, үчүнчүсүнүкү 5000-10000 *гц* болгон үч үндүн ичинен

биринчиси калган экөөнө караганда кулакка алда канча даана да, катуу да угулат. Ошондуктан үндүн күчүнүн акустикасы менен перцептивдик белгилери салыштырма мүнөздө болуп, бири-бирине дал келе беришпейт.

5. Үндүн созулушу. Тилдеги тыбыштарды айтуу үчүн белгилүү бир өлчөмдөгү убакыт бирдиги талап кылынат. Демек, бул жагынан тилдеги айрым бир тыбыштар өтө кыска, экинчилери андан созулунку, үчүнчүлөрү өтө созулуп айтылышы мүмкүн.

Үндүн созулушу боюнча тыбыштар топ-тобу менен төмөнкүчө жайгашат:

- 1) каткалаң жарылма үнсүздөр: *n, m, ч, к;*
- 2) каткалаң жылчыкчыл үнсүздөр: *с, ш;*
- 3) жумшак жарылма үнсүздөр: *б, д, ж, з;*
- 4) жумшак жылчыкчыл үнсүздөр: *з, г;*
- 5) жарылма уяң үнсүздөр: *м, н, ң;*
- 6) жылчыкчыл уяң үнсүздөр: *л, р, й;*
- 7) кыска кууш үндүүлөр: *ы, и, у, ц;*
- 8) кыска кең үндүүлөр: *а, э, о, ө;*
- 9) созулма кууш үндүүлөр: *уу, цц;*
- 10) созулма кең үндүүлөр: *аа, ээ, оо, өө.*

Көрүнүп тургандай, эң кыска айтылган *m* тыбышы менен эң созулуп айтылган *аа* тыбышынын ортосунда калган бардык тыбыштар жайгашат. Ошол эле маалда бул белги тилибиздеги созулма жана кыска үндүүлөрдү айырмалоо кызматын аткарат. Эксперименттик фонетика көрсөткөндөй, тилибиздеги созулма үндүүлөр кыска үндүүлөргө караганда болжол менен 2-3 эсе созулуп айтылат.

Тилдеги тыбыштардын созулушу *миллисекунд (мс)* менен ченелет. Мында 1 миллисекунд 1 секунддун миңден бир үлүшүнө барабар, б.а. $1 \text{ мс} = 1/1000 \text{ сек.}$ Адам баласынын кулагынын угум чеги -30-50 *мс.* Эгер тыбыш бул убакыттан кыска айтылса, анда ал угум чегинен төмөн туруп, кулакка угулбай калат. Демек, адам баласынын

кулагы 30-50 мс тан жогору созулуп айтылган тыбыштарды гана угуп кабылдоого жөндөмдүү.

6. Үндүн тембри. Үндүн сапатын аныктоочу чоңдук, негизги тон жана кошумча тон деген түшүнүктөр аркылуу сыпатталат.

Негизги тон - адам баласынын үн түйүндөрүнүн жекече термелүүсүнүн натыйжасында пайда болгон үн. Ар бир адамдын жана эркек менен аялзатынын үн түйүндөрү бири-биринен айырмаланып турат. Маселен, эркектердин үн түйүндөрү 1,5 см болсо, аялдардыкы 1,2 см болот. Аялдардын үн түйүндөрү кыска, ошон үчүн алардын үнү эркектикине караганда ичке чыгат. Тактап айтканда, акустикалык жактан эркектердин негизги тону 80-250 гц аралыкты түзсө, аялзатынын негизги тону 140-500 гц жыштыкта ишке ашырылат. Ал эми балдардын негизги тону 170-600 гц жыштыктагы үнгө туура келет.

Кошумча тон - үн түйүндөрүнүн термелүүсүнүн натыйжасында пайда болгон негизги тондон башка тондор. Негизги жана кошумча тондор (үндөр) ооз, мурун, көмөкөй көңдөйлөрүнөн чыккан жаңырык тондор менен коштолот. Кошумча тондор **обертондор** деп аталат. Айтылган сөздүн тутумундагы тыбыштар негизги жана кошумча тондор менен жаңырык тондордун аралашмасынан турат.

7. Үндүн спектри. Күндүн жарыгы ар кандай түстөгү нурду ичине камтыган сыяктуу тилдеги тыбыштар да ар кандай мүнөздөгү акустикалык элементтерди ичине камтыйт.

Үндүн спектри деп анын тутумундагы акустикалык элементтердин өз ара катышы аталат. Фонетикада тыбыштардын спектрин алуу үчүн спектрограф деген атайын прибор колдонулат.

2. Фонетиканын артикуляциялык аспекти

Сүйлөө органдарынын түзүлүшү. Кеп-теги тыбыштарды жасоого кекиртект, алкым, көмөкөй, ооз көндөйү, тил, жумшак жана катуу таңдай, кичине тил, тиш, эрин жана мурун көндөйү кирет. Тыбыштарды жасоого өпкө да катышат. Булардын кыймылын борбордук нерв системасы башкарып турат.

Дем алуу органдары. Дем алуу орган-дары негизинен өпкө болуп эсептелет жана ал көкүрөк көндөйүнүн ичинен орун алган. өпкө бронхалар менен биригип, эки бутакты пайда кылат да, кекиртект менен туташат. Тыбыштарды жасоодо дем алуу жана дем чыгаруунун ролу чоң. Дем алганда кабырганын арасындагы булчуңдардын кыскарышы өпкөнү өзү менен кошо тартса, диафрагманын (боор эттин) кыскарышы, төмөн түшүшү өпкөнү кеңейтет. Бул эки процесс аркылуу көндөйдүн көлөмү кеңейип, аба өпкөгө кирет. Дем чыгарууда өпкө кичиреет да, абанын айрым бөлүгү кекиртект аркылуу сыртка чыгат. Кыймылды тартипке салып турган булчуңдардын иштеши аркылуу дем алуу тез, дем чыгаруу жайыраак болот. Бул кептеги тыбыштардын күчүнүн өзгөрүшүн, же басым түшүп жана басымсыз айтылышын белгилөө менен тыгыз байланыштуу.

Кекиртект. Трахеянын жогорку бөлүгү кеңейип кекиртекти пайда кылат. Кекиртект трахея менен бирге абанын өпкөгө кирүү жана өпкөдөн чыгуу жолун түзөт. Кекиртект ыйлаакчалар менен капталган чемирчектерден түзүлгөн. Бул чемирчектин бирөө (калканча чемирчек) кекиртектин алды жагынан орун алып, анын алга чыгып турган урчугу коко деп аталат. Коконун ички бурчундагы калканча чемирчекке бекилген эки булчуңча бар, аны *үн түйүндөрү* дейт.

Кекиртектин чемирчектери булчуңдар менен капталып, ал бүтүндөй үн аппараттарын кыймылга келтирип, анын кыймы-лын башкарып турат.

Үн түйүндөрү. Үн түйүндөрү үндүн пайда болушуна активдүү катышат. Үн түйүндөрүнүн арасында жылчык орун алган, ал *үн жылчыгы* деп аталат. Калканча чемирчек жана ага бекитилген үн түйүндөрү үн жылчыгын ачып, абаны эркин өткөрөт, же үн жылчыгын өтө кысып, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы өтүшүн кыйындатат, үн жылчыгы таптакыр жабылса абанын сыртка чыгышы дээрлик токтолот.

Үн чыгарууда үн түйүндөрү негизги ролду ойнойт. Үн чыгардан мурун үн жылчыгы жабылып, үн түйүндөрү тартылып турат. Өпкөдөн чыгып келе жаткан аба жабылып турган үн түйүндөрүнүн жылчыгын жарып, сыртка чыкканда үн пайда болот. Үн жылчыгынын кыймылы ийкемдүү болгондуктан, тез эле кайра алгачкы абалына келет, б.а. кайтадан жабылып калат. Ушундай жол менен үн түйүндөрү кыймылга келип дирилдеп, ачылып жана жабылып турат. Аба кекиртект аркылуу мезгил-мезгили менен чыгып тургандыктан, сүйлөп жаткан учурда үн толкуну, б.а. үн пайда болот. Үн түйүндөрүнүн дирилдеши канчалык күчтүү болсо, үн ошончолук бийик чыгат. Дирилдөө күчү аз болсо, үндүн пас чыгышына алып келет, бирок бардык адамдардын үнү бирдей болбойт.

Кептеги айрым тыбыштарды айтууда үн чоң роль ойнойт. Үндүү тыбыштардын жасалышында үн түйүндөрү дайыма иштейт. Үн жалаң гана үндүү тыбыштарга катышпастан, кээ бир үнсүздөргө (жумшак үнсүздөргө) да катышат. Үн катышкан үнсүздөр *жумшак үнсүздөр* деп аталат. Каткалаң үнсүздөрдүн жасалышында үн түйүндөрү кыймылга келип дирилдебейт, ошондуктан аларда шоокум, шыбыш гана пайда болот.

Шыбыш жана шоокум чыгарууда үнгө караганда үн түйүндөрүнүн абалы такыр башкача, бул учурда абанын агымы ун түйүндөрү аркылуу өтпөстөн, ачылып турган калканча чемирчек аркылуу сыртка чыгат, экөөнүн ортосундагы (үн түйүндөрү менен калканча чемирчектин арасындагы) жылчыкчанын ички бетине аба сүрүлүүдөн шыбыш пайда болот. Бул шыбыш каткалаң үнсүздөргө катышып, каткалаңдоонун негизин түзөт.

Алкым. Ооз көңдөйү жана эриндер. Кекиртектин үстүнөн кулкун орун алган. Алкымдын алды жагы ооз көңдөйү менен жогору жагы мурун көңдөйү менен катышат. Алкым көңдөйү менен ооз көңдөйү жана мурун көңдөйү резонатордук кызмат аткарып, тыбышты үн жагынан кубултуп турат.

Ооз көңдөйүнүн алдыңкы бөлүтү тиш менен эриндерге такалат. Эриндер алга жүткүнүп, төгөрөк же сүйрү формада болушу үндүүлөрдү артикуляциялоодо белгилүү ролду ойнойт. Ачык (эрин эмес) үндүүлөр жаак кең ачылып, тилдин үстүнкү бети менен катуу таңдайдын аралыгы кенен болуудан жасалат. Кууш үндүүлөр тилдин жогору карай бийик көтөрүлүүсү, катуу таңдайга өтө жакындашуусу менен жаактын кууш болушу аркылуу жасалат.

Таңдай жана тиш. Ооз көңдөйүнүн үстү жагы таңдай менен чектелет. Анын алдыңкы жана ортоңку бөлүгү кыймылсыз бол-гондуктан, *катуу таңдай* деп аталат, арткы бөлүгү кыймылдуу келет, ошон үчүн ал *жумшак таңдай* делет. Ооздун арткы бөлүгүндө катуу таңдай жумшак таңдайдан кийин (бери көздөй) жайгашкан жана анын чеги төмөн саландаган кичине тил менен аяктайт.

Ооз көңдөйү алды жагынан астыңкы жана үстүнкү тиштер менен чектелген, кийинкилери болсо бүйлөлөргө бириктирилген. Кептеги тыбыштардын жасалышында

тиштерибиз да, катуу таңдайбыз да негизги ролду ойнойт. Тилдин тиш менен катуу таңдайга жакындашуусунан же тийишинен тыбыштардын ар түрдүү **фонемалык варианттары** (аллофондору) пайда болот. Мисалы, тил деген сөздү айтканыбызда тилдин учу тишке же тиштин бүйлөсүнө тиет, жалпы (т) тибиндеги үнсүздү пайда кылат, бирок алардын угулушу бир кыйла даражада ар түрдүү келет.

Тил. Ооз көңдөйүндөгү өтө маанилүү, абдан активдүү орган тил болуп эсептелет. Ал ар кандай багытка карай кыймылдап, ар түркүн формага келе алат, б.а. жооноёт, ичкерет, таңдайды көздөй көтөрүлөт, артка тартылат, алга жүткүнөт. Тилдин тигил же бул бөлүгүнүн таңдайга, тишке, бүйлөгө жакындап же тийишүү менен жылчыкты, тоскоолду пайда кылышы үнсүз тыбыштарды жасалуу орду, жасалуу ыгы боюнча классификациялоодо негизги белги болуп эсептелет.

Мурун көңдөйү. Мурун көңдөйүнүн түзүлүш формасы абдан татаал. Өтө кыймылдуу келген жумшак таңдай жогору көтөрүлүп, алкымдын арткы керегесине тийип, ооз көңдөйү менен мурун көңдөйүн ажыратып турат. Мурун көңдөйүнө кетүүчү жылчыкты жана эриндерибизди бекем жапсак, дем ала албас элек, анткени аба өтүүчү бардык жол жабылып калат. Ооз жабылып, бирок кичине тил төмөн түшүрүлүп, таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын ачса, дем алууну уланта берүүгө болот, себеби аба мурун көңдөйү аркылуу кирип-чыгып турат. Дем алуу учурунда оозубуз ачык болсо, анда аба ооз жана мурун көңдөйлөрү аркылуу эки жол менен өтө берет.

Кыргыз тилинде мурун көңдөйү мурунчул уяң үнсүздөрдүн жасалышына катышат. Бул тыбыштар таңдай көшөгөсү төмөн түшүп, абанын агымы мурун көңдөйү аркылуу сыртка чыгуусунан пайда болот. Кичине тил жогору көтөрүлүп, таңдай көшөгөсү мурун көңдөйүнүн

жылчыгын жаап турса, мурунчул эмес таза тыбыштар жа-салат, анткени ал учурда абанын агымы ооз көндөйү аркылуу сыртка чыгат. Эгерде жылчык бир аз ачык калса, «киңкилдеген» (мурунчул) добушту пайда кылат.

3.Фонетиканын лингвистикалык аспекти

Тилдеги тыбыштардын акустикалык жана артикуляциялык табияты өтө татаал жана көп кырдуу. Маселен, окумуштуулар тарабынан кеп агымындагы ар бир тыбышты айтуу үчүн 1 секундада адам баласынын сүйлөө органдарын 100 дөн ашуун ар түрдүү булчуңдары аракеткетке келери аныкталган. Бирок буга карабастан пикир алышуу өнөктүгүндө тыбыштардын урунттуу деп табылган өзгөчөлүктөрү гана пайдаланылат. Бул жагдай фонетиканын тилдик аспектинде иликтөөгө алынат да, ал **функционалдык фонетика же фонология** деп аталат.

Фонетиканын тилдик аспектиси тил илиминде алгачкы ирет Бодуэн де Куртене тарабынан негизделген. Анын фонологиялык окуусу академик Л. В. Щебра жана фонологиянын атасы болгон Н. С. Трубецкой тарабынан өркүндөтүлгөн. Генеративдик фонология аттуу фонологиядагы өзгөчө багыт америкалык окумуштуу Наум Хомский тарабынан иштелип чыккан.

Тилдеги тыбыштардын аткарган кызматын аңдап билүү жана тил менен кептин табиятын түшүнүү үчүн *тыбыш* жана *фонема* деген түшүнүктүн жалпылык жана айырмачылыктарын так аныктоо зарыл.

Тыбыш деген түшүнүккө фонетикада төмөнкүчө аныктама берилет: *айтылган сөздүн тутумундагы кулакка угулган эң кичинекей фонетикалык бирдик тыбыш* деп аталат. Маселен, *ат, эт, от, өт* деген бир муундуу төрт сөздү алып көрөлү. Бул төрт сөздүн тутумунда 4 үндүү жана 4 үнсүз тыбыш бар. Алардын ичинен үндүү жана үнсүздөрү төмөнкүлөр:

$at = [at] \quad et = [et'] \quad ot = [ot^*] \quad ot = [öt'']$

Көрүнүп тургандай, бул 4 сөздүн башында 4 кең үндүү келди. Ал эми алардын соңунда өзүнөн мурда келген үндүүнүн таасири менен бир эмес, 4 башка үнсүз тыбыш айтылды.

Дагы бир мисалга кайрылып көрөлү:

бал = [bal]   *бел* = [b'el']   *бол* = [b''ol'']   *бөл* = [b*δ l*].

Берилген төрт сөздүн ортосунда, жого-рудагыдан айырмаланып, эринчил үнсүздүн таасири менен эриндешкен *a*, *e*, *o*, *ө* үндүү тыбыштары айтылды.

Үнсүздүн үн-дүүгө тийгизген таасирин мурундашып айтылган үндүүлөрдөн да ачык байкоого болот. Мисалы:

нан = [nan]   *Манас* = [ma/nas]   *асман* = [as/man] ж.б.

Көрүнүп тургандай, *нан*, *Манас*, *асман* сөздөрүнүн тутумунда келген *a* үндүүсү мурунчул *n*, *m* үнсүздөрүнүн таасири менен мурундашып айтылды. Демек, мындан биз *am*, *бал*, *нан* сөздөрүнүн тутумунда бир эмес, үч башка үндүү тыбыш келет деп жыйынтык чыгарууга тийишпиз.

Ошентип, тилдеги үндүү жана үнсүз тыбыштардын курамы, салттуу көз караштан айырмаланып, 39 эмес, жүздөгөн тыбыштарды ичине камтыйт. Тилдеги тыбыштар жүздөп саналганы менен окшоштук жагынан алар ондоп саналган фонема аттуу бирдикке биригишет. Маселен, жогорудагы *am*, *эм*, *от*, *өт* сөздөрүнүн соңунда келген төрт үнсүз бир гана «т» фонемасын түзөт, б.а. бул төрт үнсүз тыбыштын ар бири керт башына мүнөздүү болгон айырмачылыктарына карабастан бир гана фонемага бириктирилди.

Ал эми жазууда болсо тыбыш эмес, фонема белгиленет. Буга жараша жазуу системасында колдонулган тамгалардын саны да тыбыштардын санынан алда канча аз келип, көбүнесе фонемалардын саны менен бирдей болот.

Ошентип, фонемага төмөнкүчө аныктама берүүгө болот: *Тилдеги окшош тыбыштарды жалпылаштыруучу бирдик фонема деп аталат.*

Фонема менен тыбыштын ортосунда төмөнкүдөй айырмачылыктар бар:

1.Тыбыш конкретүү бирдик, фонема абстрактуу бирдик.

2.Тыбыш жекече бирдик, фонема жалпылоочу бирдик.

3.Сөздүктөгү сөз, сөз мүчөсү фонемалардын тизмегинен куралат.

4.Тексттеги сөз, сөз мүчөсү тыбыштардын тизмегинен турат.

Маселен, *тар, тер, тор, төр* деген төрт сөздүн башында /*m*/ фонемасы, соңунда /*p*/ фонемасы, ортосунда /*a, e, o, e*/ фонемалары келет. Эгерде биз көптүк мүчөсү уланган *аттар, иттер, оттор, чөптөр* деген сөз формаларын алсак, анда булардын тутумундагы *-тар -тор -тер -төр* тизмектери бир эле мүчөнүн төрт башка вариант-көрсөткүчүнө жатат. Бирок буга карбастан алардын фонемалык курамы жогорку сөздөрдүн фонемалык курамына толугу менен дал келет. Демек:

Сөздү жана сөз тутумунда келген морфеманы маани жана форма жактан айырмалоо касиети фонеманын эң негизги касиети деп табылат.

Мисалы:

Тайгак кечүү, тар жол.

Күлүктөрдөн кан аралаш тер акты.

Мында *тар, тер* сөздөрү бири-биринен маани жактан да, форма жактан да *a, e* фонемалары аркылуу айырмаланды.

Алыстан аттар агылып келатты.

Бетеге кетет бел калат, бектер кетет эл калат.

Мында *a*, *e* фонемалары аркылуу бир эле көптүк мүчөнүн эки башка *-тар/-тер* көрсөткүчү форма жактан гана айырмаланды.

Ошентип, фонема окшош тыбыштарды жалпылоочу бирдикке жатат да, анын ички мазмуну фонемага бириктирилген тыбыштардын ички мазмуну менен аныкталат. Себеби айтылган тыбыш угуу сезимибиз менен кабалдангандыктан, конкреттүү бирдикке жатса, фонема акыл-эсибиз менен аңдап түшүнүлгөндүктөн жана өзү камтыган тыбыштардын ичинде гана жашагандыктан, ал абстрактуу бирдикке жатат.

Текшерүү үчүн суроолор:

1.

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1.

4-лекция

Тема: Тыбыштардын классификациясы

Маселелер:

1. Тыбыш. Тамга. Фонема.
2. Үндүү тыбыштар, алардын бөлүнүшү.
3. Үнсүз тыбыштар, алардын бөлүнүшү.

1. Кыргыз тилинде **36 тамга, 39 тыбыш жана 39 фонема** бар. Алгач тыбыш, тамга, фонеманын табиятын түшүнүп, андан соң эмне үчүн мындай сан жагынан айырма боло тургандыгына келебиз.

Тыбыш - сөздөрдү айтканда кулакка угулган айрым-айрым үндөр. Тыбыштарды угабыз, бирок көрбөйбүз. Мисалы, турмуш деген сөздү алсак, ал кулакка угулган айрым [т], [у], [р], [м], [ш]¹ деген 6 тыбыштан куралган. Тыбыштар сүйлөө органдарынын кыймылына жараша пайда болот, б.а. тыбыш жасоодо өпкөдөн чыгып келе жаткан аба ооз көңдөйүндө жолтоого учурабаса үндүү тыбыштар - [а], [о], [э], [и] ж.б., ал эми ооз көңдөйүндө ар кандай жолтоолукка учураса, үнсүз тыбыштар - [к], [м], [р], [с] ж.б. пайда болот.

Бардык эле тамга тыбышты билдирбейт, же тескерисинче кыргыз тилиндеги бардык тыбыштардын өзүнө тиешелүү тамгасы жок. (Бул көрүнүш кыргыз алфавитиндеги такталууга муктаж болгон маселелердин бири.)

Тамга - тилдеги тыбыштарды белгилөө үчүн кабыл алынган шарттуу белги. Мисалы, [а] тыбышы үчүн - а тамгасы, [й] жана [а] тыбыштары үчүн - я тамгасы, [р] тыбышы үчүн - р тамгасы кабыл алынган Кыргыз тилинде 36 тамга бар.

---

¹ Тыбыштарды тамгадан айырмалап керсетүү, транскрипциялоо ічін чарчы кашаа [ ] колдонулат.

Тамгалар аткарган кызматына жараша үчкө бөлүнөт: жөнөкөй, татаал жана тыбышсыз болуп.

1) **Жөнөкөй тамгалар.** Бир тамга бир тыбышты белгилейт. Ар бир тыбыш өзүнчө тамга менен белгиленсе, үйрөнүүгө жана жазууга жеңил, кошумча эрежелерди талап кылбайт. Ошону үчүн жөнөкөй тамгалар деп аталат. Алар: а, б, в, д, з, и, й, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ү, ф, х, ч, ш, ы, э.

2) **Татаал тамгалар.** Булардын жазылышы менен окулушу жагында айырмасы бар. Алар кошумча эрежелерди талап кылат. Сөздөрдү уңгу жана мүчөлөргө ажыратууга тоскоолдук келтирет. Ошол үчүн татаал тамгалар деп аталат. Алар: ё, е, ю, я, к, г, ж, ц, щ.

3) **Тыбышсыз тамгалар.** Бул тамгалар фонетикалык касиети жок болгону менен, тиги же бул тамганы жандап, ага кошумча боёк берет. Алар: ь (ичкертүү) жана ъ (ажыратуу) белгилери. Кыргыз тилинин төл сөздөрүндө бул тамгалар колдонулбайт.

Фонема – жогоруда айтылгандай, тилдин тыбыштык системасынын майдаланып бөлүнбөй турган эн кичине жана типтүү бирдиги, бул бирдик сөздөрдү жана морфемаларды бири-биринен ажыратуу, айырмалоо милдетин аткарат.

Кыргыз тилинде 34 фонема бар. (2-таблица) Алар: а, б, в, г, д, ж, з, и, й, к, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ү, ф, х, ч, ш, ы, э, аа, ээ, оо, өө, уу, үү.

Эмне үчүн кыргыз тилиндеги тыбыш, тамга, фонемалардын саны ар башка? Ушул суроого келели. Себеби: 1) е, ё, ю, я, тамгаларынын өзүнө тиешелүү тыбышы жок.

2) ь, ъ – белгилеринин тамгасы бар да, тыбышы жок.

3) к, г, ж тамгалары 2ден тыбышты билдирет.

4) Созулма үндүүлөр өзүнчө тамгалар менен белгиленбейт.

Мына ушулардын жыйындысы кыргыз тилиндеги тамга, тыбыш, фонемалардын санындагы ар түрдүүлүккө алып келет.

Бардык тилдердин тыбыштык түзүлүшү бирдей санда болбойт. Алсак, орус тилинде 38 тыбыш, 33 тамга; казак тилинде 35 тыбыш, 42 тамга; өзбек тилинде 31 тыбыш, 35 тамга; англис тилинде 26 тамга, 40 тыбыш бар.

2.Акустикалык жана артикуляциялык белгилерине карай тыбыштар 2 топко бөлүнөт: үндүүлөр жана үнсүздөр болуп. Тыбыштарды мындайча бөлүштүрүү - дүйнө жүзүндөгү бардык эле тилдер үчүн жалпы мүнөздүү болгон көрүнүш.

Өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын күчсүз агымы ооз көндөйүнөн эч жолтоолукка учурабай, бардык сүйлөө органдарын туташ чыңалтып, үн түйүндөрүн дирилдетүүдөн үндүн жардамы менен пайда болгон **тыбыштар үндүү тыбыштар** (вокалдар) деп аталат.

Азыркы кыргыз адабий тилинде он төрт үндүү тыбыш бар. Алар а, э (е), о, ө, у, ү, ы, и жана аа, ээ, оо, өө, уу, үү.

Үндүү тыбыштар төмөнкү 4 белгиге карата классификацияланат: (3-таблица)

1) Тилдин горизонталдык багыт боюнча алдыга жана артка карай жүткүнүшү;

2) Тилдин таңдайга карай вертикалдык багыт боюнча көтөрүлүшү, же жаактын ачылуу деңгээли;

3) Эриндердин катышы;

4) Үн узундугу.

Тил алдыга карай жүткүнүп, уч жаккы бөлүгү жогору карай көтөрүлүшү менен [э], [ээ], [ө], [өө], [ү],[үү] [и]

сыяктуу тыбыштар жасалат. Булар **ичке үндүүлөр** деп аталат.

Тил артка карай тартылып, анын ортоңку же арткы бөлүгү жогору көтөрүлгөндө [а], [аа], [о], [оо], [у], [уу], [ы], тыбыштары жасалат. Булар **жоон үндүүлөр** деп аталат,

Жаактын ачылышына карата кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн составын кең жана кууш үндүүлөр деп, эки топко бөлүүгө болот.

Кең үндүүлөр: [а], [аа], [э], [ээ], [о], [оо], [ө], [өө].

Кууш үндүүлөр: [ы], [и], [у], [уу], [ү], [үү].

Үндүү тыбыштар эриндердин катышына карай эринчил жана эринсиз болуп бөлүнөт.

Эринчилдер: [о], [оо], [ө], [өө], [у], [уу], [ү], [үү]. Бул тыбыштар эки эриндин түтүк формасында болуп, алга карай жүткүнүшү аркылуу жасалат. Эрин пассивдүү абалда болуп пайда болгон үндүү тыбыштар эринсиздер деп аталат. Алар: [а], [аа], [э], [ээ], [ы], [и].

Үн узундугуна карай үндүү тыбыштар кыска жана созулма болуп 2ге бөлүнөт. Эксперименталдык фонетиканын изилдөөсү боюнча созулма үндүүлөр кыска үндүүлөргө караганда болжол менен 1, 2-2 эсе көп үндү талап кылат.

Кыска үндүүлөр: [а], [э], [о], [ө], [у], [ү], [ы], [и].

Созулма үндүүлөр: [аа], [ээ], [оо], [өө], [уу], [үү], алар кыска үндүү тыбыштардын тамгасын кайталоо менен жазылат.

3. Өпкөдөн чыгып келе жаткан абаны күчтүү агымы ооз көңдөйүнөн кандайдыр бир жолтоочулукка учурап, же чыңалган жолтоочулукту күч менен жарып, же ага сүрүлүп өтүүдөн үн менен шыбыштардын жардамы менен пайда болгон тыбыштар **үнсүз тыбыштар** (консонанттар) деп аталат. Кыргыз адабий тилинде 20 үнсүз тыбыш бар. Алар: [б], [в], [г], [д], [ж], [й], [з], [к], [л], [м], [н], [ң], [п], [р], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш]. Үнсүз тыбыштар үндүүлөргө

караганда саны жактан арбын жана жасалышы боюнча да ар түрдүү. Ошондуктан алардын классификациясы бир топ татаал.

Үнсүз тыбыштар төмөнкү белгилери боюнча классификацияланат:

1) Үнсүздөрдүн жасалышындагы үн менен шыбыштын катышуу даражасы;

2) Жасалуу орду;

3) Жасалуу ыгы;

4) Түгөйлөштүгү.

Үнсүз тыбыштар жасалышындагы үн менен шыбыштын катышуу даражасына карай жумшак, каткалаң жана уяң болуп бөлүнөт.

Жумшак үнсүздөр үн менен шыбыштын бирдей катышы менен жасалат. Алар: [б], [в], [д], [з], [ж], [г].

Каткалаң үнсүздөр жалаң шыбыштын катышы менен жасалат. Алар: [п], [т], [с], [ш], [ч], [к], [х], [ф].

Уяң үнсүздөр шыбышка караганда үндүн көбүрөөк катышы менен жасалат. Алар: [л], [м], [н], [ң], [р], [й].

2) Үнсүздөрдү жасалуу ордуна карай бөлүштүрүүдө көмөкөйдөн ооз көндөйүнө жана мурун көндөйүнө өткөн абанын агымы кайсы активдүү органдын кыймылы аркылуу жолтоолукка учурай тургандыгы эсепке алынат. Бул белги боюнча үнсүздөр кош эринчилдер, эрин-тишчилдер, уччулдар, орточулдар, түпчүлдөр деп бөлүштүрүлөт. (4-таблица)

Кош эринчилдер - астыңкы жана үстүңкү эриндердин бири-бирине кептелип калышы, ошол аркылуу абанын сыртка чыгышына бөгөт болушу менен жасалган тыбыштар: [б], [п], [м].

Эрин-тишчилдердин айтылышында үстүңкү тиштерге астыткы эрин тийишет да, абанын агымын бөгөп турат. Алар: [в], [ф] тыбыштары.

Уччүл үнсүздөрдүн артикуляцияланышында тилдин уч жаккы бөлүгү активдүү катышат, б.а. абанын агымына тилдин учу тоскоолдук кылат. Алар: [т], [д], [с], [з], [ш], [ж], [л], [н],[р].

Орточул үнсүздөр тилдин орто бөлүгү катуу тандайга көтөрүлгөн абалында жасалат. Абанын агымына бөгөт болуучу органдар - тилдин орто бөлүгү менен катуу тандай. Мындай тыбыштар: [й], [г], [к], [ж], [ч].

Түпчүлдөрдүн жасалышында абанын агымына бөгөт болуучу органдар -жумшак таңдай менен тилдин арт жаккы бөлүгү. Мындай тыбыштар: [к], [г], [ң], [х].

3) Үнсүздөрдүн жасалышына материалдык база болгон шыбыш абанын агымынын түрдүүчө жолтоолукка учурашынан улам келип чыгат. Бирок бул жолтоолук үнсүздөрдүн жасалып чыгуу процессинде жоюлат, ансыз үнсүз тыбыштардын эч бирөө да жасала албайт. Жолтоолуктун жоюлуш ыкмалары түрдүүчө, алар үнсүздөрдүн жасалыш ыгы боюнча бөлүштүрүүдө негизги белги катары алынат.

Жасалыш ыгы боюнча үнсүздөр - жарылма, жылчыкчыл, мурунчул, капталчыл, дирилдеме, бириккен (аффриката) болуп бөлүнөт.

Жарылмаларга төмөнкү үнсүздөр кирет: [б], [п], [д], [т], [к]. Бул тыбыштардын айтылышында аба бири-бирине кептелип бириккен органдардын (эки эриндин, тил менен таңдайдын, тил менен тиштердин ж.б.) арасын жарып өтөт. Абанын сыртка чыгышы кескин жана тез болот.

Жылчыкчылдар: [в], [г], [ж], [з], [й], [с], [ф], [х], [ш].

Бул тыбыштардын айтылышында сүйлөө органдары (тил менен таңдай, же тил менен тиштер) бири-биринге тиер-тийбес болуп жакындашып, өтө кууш жылчыкча түзүлөт. Абанын агымы ушул кууш өткөөлдөн сызылып өтөт.

Мурунчулдар: [м], [н], [ң] тыбыштары. Бул тыбыштарды айтканда аба мурун көңдөйү аркылуу өтүп, тыбыш сүйлөө органдарынын бири-бирине кептелип калышы аркылуу жасалат.

Капталчыл: [л] тыбышы. Бул тыбыштын айтылышында тилдин учу үстүңкү тиштерге такалып, аба тилдин эки капталындагы ачыктар менен өтөт.

Дирилдеме: [р] тыбышы. Бул тыбыштын айтылышында тилдин учу ичмекей тартып, катуу таңдайга тийишет жана дирилдөө абалында болуп турат.

Бириккен үнсүздөр (аффрикаталар): [ж], [ч], [ц], [щ] тыбыштары. Бул тыбыштар жарылма үнсүздөрдүн элементи менен башталып келип, жылчыкчылдардын элементи менен аяктала турган татаал жасалыштын натыйжасы болуп саналат. Мисалы, [ц] тыбышы [т]+[с]; [ж] тыбышы [д]+[ж]; [щ] тыбышы [ш]+[ч]; [ч] тыбышы [т]+[ш] тыбыштарынын айкалышуусу катары каралат.

4) Кыргыз тилинде **6 түгөйлүү үнсүз бар.** Алар: б-п, в-ф, д-т, г-к, з-с, ж-ш. Бул түгөйлөрдүн бири жумшак, экинчиси каткалаң үнсүз тыбыш. Түгөйлүү үнсүздөр оозеки речте айрым учурларда бирин-экинчиси алмаштырып айтыла берет, анткени артикуляциялык жактан бири-бирине өтө жакын.

Калган үнсүз тыбыштар **түгөйсүздөр** деп аталат.

Ошентип, кыргыз тилинин тыбыштык курамын түзгөн тыбыштар жана фонемалар, алардын бөлүнүшү тууралуу маалыматтар фонетикалык процесстерди өздөштүрүү жана фонетикалык талдоолорду жүргүзүү үчүн керек болгон эң маанилүү элементтерден болуп саналат.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Тыбыш, тамга, фонема деген эмне? Аныктамасын айткыла.
2. Кыргыз тилинде канча тамга, тыбыш жана фонема бар? Алар сан жагынан эмне үчүн бирдей эмес?
3. Үндүү тыбыштар кандайча жасалат? Алардын классификацияланышы.
4. Үнсүз тыбыштар кандайча жасалат? Алардын бөлүнүшү.
5. [а] жана [т] тыбыштарына мүнөздөмө бергиле.

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1. Фонема жөнүндөгү окуу.
2. Йоттошкон тамгалар жана ь жана ъ белгилери.
3. Созулма үндүүлөрдүн пайда болушу.
4. Уяң үнсүздөрдүн табияты.
5. В, ф, х, ц, щ тыбыштарынын колдонулушу.
6. Кыргыз тилинин диалектилериндеги тыбыштык өзгөчөлүктөр.
7. Башка тилдердин тыбыштык курамы жөнүндө.

5-лекция

Тема: Кеп агымындагы тыбыштык өзгөрүүлөр

Маселелер:

1. Сингармонизм (үндөшүү) закону.
2. Ассимиляция жана диссимиляция.
3. Фонетикалык башка процесстер.

Үндүү жана үнсүз тыбыштар тилде жекече колдонулбастан, тизмектешип, кеп агымында колдонулганда өз ара бири-бирине таасирлерин тийгизип, өзгөрүүлөргө дуушар болот. Мындай **өзгөрүүлөр комбинатордук**¹ өзгөрүүлөр деп аталат. Буга сингармонизм закону, ассимиляция, диссимиляция кубулуштары, редукция, синкопа, апокопа, гаплогия ж.б. фонетикалык процесстер кирет. Төмөндө булардын ар бирине токтолобуз.

1. Бир сөздүн курамындагы үндүү тыбыштардын өз ара таасирлеринин натыйжасында бири-бири менен тилге жана эринге карай **үндөшүүсү сингармонизм** (үндөшүү) закону деп аталат.

Мисалы, ата деген сөзгө бир нече мүчө улап көрсөк, ата+лар+тыбыз+дыкы+на болуп биринчи муундагы жоон жана эринсиз [а] үндүү тыбышына карай кийинки үндүүлөрдүн бардыгы жоон жана эринсиз [а], [ы] тыбыштары болуп үндөштү. Ушул эле мүчөлөрдү эне деген сөзгө уласак, эне+лер+ибиз+дики+не болуп, кийинки муундагы үндүүлөр уңгудагы ичке жана эринсиз [э] тыбышынын таасири менен ошондой эле тыбыштар

---

¹ Комбинатордук - лат. «combiare» – «бириктирүү» «тизмектештирүү» деген сезинен алынган

болгон [и], [э] тыбыштарына; бөлө+лөр+үбүз+дүкү+нө деген сөздө уңгудагы ичке жана эринчил үндүү [ө] тыбышына карай мүчөдөгү үндүүлөр [ө] жана [ү] гө; дос+тор+убуз+дуку+на деген сөздө [о] тыбышынын таасири менен ага жасалышы боюнча окшош болгон [у] тыбышына өзгөргөндүгүн байкайбыз.

Үндүү тыбыштардын үндөшүүсүнүн эки түрү бар: толук жана толук эмес. Бир сөз ичинде үндүү тыбыштар бир эле учурда тилге карай жана эринге карай үндөшсө, **толук сингармонизм** деп аталат. Мисалы, кызыл, кийим, жомок, сулуу, өмүрдү, күчтүүгө, белектер. ж.б. сөздөрдөгү үндүү тыбыштар тилге жана эринге карай бирин-экинчиси ээрчип окшошту.

Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн тилге карай үндөшүп, бирок эринге карай үндөшпөй калышы толук эмес сингармонизм деп аталат. Мисалы, булак, улар, элүү, ардактуу, отурат, жашоодо, деген сөздөрдөгү үндүү тыбыштардын үндөшүүсү тилге карай сакталып, эринге карай бузулган.

Сингармонизм законунун бузулушу дисгармонияга алып келет. Мындай көрүнүш негизи кыргыз тилине башка тилден кирген сөздөр үчүн мүнөздүү. Алсак, араб тилинен кирген абийир, адилет, далил, дарек, касиет, мамиле, мисал, тарбия, табият, тарыхый ж.б; иран тилинен кирген - жоокер, жароокер, сүткор, ишкана, чүчпара, мумия ж.б; орус тилинен келген факультет, океан, диктатура, секунд, профессор, акционер ж.б. сөздөрдө сөз ичиндеги үндүү тыбыштар тилге карай да, эринге карай да эч кандай үндөшпөйт.

Үндөшүү - түрк, монгол, фин-угор, тунгус-манжур тилдери үчүн мүнөздүү көрүнүш. Ал байыркы түрк тилинде да болгон. Бирок байыркы жана азыркы түрк тилдеринде тилге карай үндөшүү кеңири тарап, эринге карай үндөшүү сактала бербейт. Ал эми кыргыз жана алтай

тилдеринде эринге карай да үндөшүү күчтүү өнүккөн. Үндөшүү - кыргыз тилин башка түрк тилдеринен айырмалап турган фонетикалык өзгөчөлүктөрүнүн бири.

Түрк тилдериндеги сингармонизм законун эң алгачкы жолу илимий чөйрөгө алып чыккан окумуштуу түрколог О.Бетлинг болгон. Кийинчирээк бул маселе В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, В.А.Богородицкий, А.И.Кононов, А.М.Щербак ж.б. окумуштуулар тарабынан изилденген.

2.Кеп агымындагы үнсүз тыбыштардын өз ара таасирлеринин натыйжасында биринин экинчисине акустика-артикуляциялык жактан жакындашып же окшошуп айтылышы **ассимиляция (окшошүү)** деп аталат.

Кыргыз тилинде үнсүз тыбыштар төмөнкүдөй акустикалык жана артикуляциялык белгилери боюнча окшошот.

1) Үн менен шыбыштын катышына карай (акустикалык жактан). Мында каткалаң үнсүздөргө карай уңгу жана мүчөдөгү жумшак жана уяң үнсүздөр окшошуп каткалаңдашат. Мисалы, баш+ла=башта, кат+га=катка, ат+ны=атты, кет+ди=кетти ж.б. Тескерисинче, уяң жана жумшак үнсүздөрдүн таасири менен каткалаң үнсүздөр жумшарат. Мисалы: эки+ыз=эгиз, жалкы+ыз=жалгыз ж.б.

2)Жасалуу ордуна жана жасалуу ыгына карай (артикуляциялык жактан) жанаша келген [нм], [нб], [нг], [нк], [чт], [чс] тыбыштык айкалыштарда кош эринчил [б], [м] тыбыштарынын таасиринде уччул [н], кош эринчил [м]; түпчүл [г], [к] тыбыштар уччул [н], артчыл [ң]; уччул [т], [с] тыбыштары орточул [ч], уччул [ш], [с] болуп өзгөрүп, жасалуу орду боюнча ассимиляцияга учурайт. Мисалы: танба (айт. тамба), тунма (айт. тумма), түнгө (айт. түңгө), ачты (айт. ашты) ж.б.

Ал эми бул + нын = мунун, теп + ын = темир, жап+ынчы=жамынчы сыяктуу сөздөрдө мүчөдөгү мурунчул, уяң [н] тыбыш уңгудагы жарылма, жумшак [б],

жарылма, каткалаң [п] тыбыштарын жасалуу ыгы боюнча окшоштурду.

Ассимиляция окшошуунун деңгээлине карай экиге бөлүнөт: толук жана толук эмес.

Бир үнсүз экинчи бир үнсүздү өзү менен бирдей тыбышка өткөрүп окшоштурса, толук ассимиляция болот: китеп+бы=китеппи, бак+га=бакка, ат+лар=аттар ж.б.

Бир үнсүз экинчи бир үнсүздү өзүнө айрым акустика-артикуляциялык белгилери боюнча гана окшоштурса **толук эмес ассимиляция** болот: топ+ны=топту, дос+лык=достук, таш+дан=таштан ж.б.

Ассимиляция 2 багытта жүрөт:

1) Мурунку үнсүзгө карай кийинки үнсүз окшошуп айтылса, алга карай окшошуу же **прогрессивдүү ассимиляция** деп аталат.

Мисалы, бүт+ган=бүткөн, жаш+бы=жашпы, ук+ба=укпа ж.б.

2) Кийинки үнсүзгө мурунку үнсүздүн окшошуп айтылышы артка карай окшошуу же **регрессивдүү ассимиляция** деп аталат. Мисалы, сөз+сыз=сөссүз, бак+га=бакка, бу+нын=мунун ж.б.

Ассимиляцияга карама-каршы келип, кеп агымында бирдей же окшош тыбыштын өз ара таасирлеринен бирөөнүн башка тыбышка өтүп кетиши, б.а. окшошпой калышы диссимиляция (окшошпоо) д.а. Кыргыз тилинде диссимиляция көрүнүшүн [н],[л],[ч] жана өтө сейрек [р] тыбышынан көрүүгө болот. Мисалы: нан+ны=нанды, мал+лар=малдар, уч+чул=ушчул (айт.), кир+ыр=кийир. ж.б.

Окшошпоонун деңгээлине карай диссимиляция да толук жана толук эмес диссимиляция болуп бөлүнөт:

Бардык белгилери боюнча бирдей тыбыштардын окшошпой калышы толук **диссимиляция** деп аталат. Алсак,

эгин+нын=эгиндин, көл+лар=көлдөр, кал+лык=калдык ж.б.

Диссимиляция толук бирдей тыбыштардын ортосунда эле болбостон тигил же бул белгилер боюнча бир типтүү окшош тыбыштардын ортосунда да болот. Мындай окшошпоо **толук эмес диссимиляция** деп аталат. Мисалы: мал+ны=малды, шаар+нын=шаардын, сарай+ны=сарайды, коом+ныкы= коомдуку, миң+ны=миңди, там+лар=тамдар, жан+луу=жандар ж.б. Мында лн, рн, мн, ңн, нл, мл, ңл сыяктуу эки уяң үнсүздөн турган тыбыштардын айкалыштарындагы уяң үнсүз [й], [л] тыбыштары [д] тыбышына өттү.

Кыргыз тилинде диссимиляция анчалык кеңири тараган эмес.

3. Кыргыз тилинин фонетикасында жогорудагы сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция кубулуштарынан тышкары бир катар фонетикалык башка процесстер да кездешет. Аларга аккомодация, редукция, апокопа, синкопа, гаплогия, элизия, протеза, эпентеза, метатеза кирет. Ар бирине кыскача токтолсок.

Аккомодация - жанаша келген үндүү жана үнсүз тыбыштардын өз ара бири-бирине ыңгайлануусу. Бул кубулуш уңгу менен мүчөнүн ортосунда, татаал сөздөрдө, жанаша айтылган сөздөрдүн ортосунда учурайт: көк+ыш=көгүш, так+ы=тагы, кап+ым=кабым, кара кап, (айт. кара гап), туурап айт (айт. туурап айт) ж.б. Эки сөздүн ортосундагы айтылышы жазууда колдонулбайт.

Редукция - басым түшпөгөн муундагы үндүүлөрдүн басаңдап, угулуш сапатынын өзгөрүшү, түшүп калуу абалына чейин жетиши. Мындай кубулуш айрыкча кууш [ы], [и], [у], [ү] тыбыштарына тиешелүү. Алсак, айыл+ым=айлым, кийим+ы=кийми, эрин+ы=эрди, орун+ы=орду, ууру+ла=уурда, жумуш+а=жумша, оюн+а=ойно ж.б.

Апокопа - сөз аягындагы бир же бир нече тыбыштын түшүрүлүп айтылышы. Бул кубулуш көбүнчө башка тилден өздөштүрүлгөн сөздөрдө кездешет. Мисалы, дайыма-дайым (ар.), минута-мүнөт (ор.), секунда-секунд (ор.), август-август (ор.), далбаса-далбас (ир.) ж.б. Төл сөздөрдө сөз аягындагы үнсүздөрдүн түшүрүлбөй да, түшүрүлүп да айтылган учуру катар колдонулат. Телчик-телчи, ал-а, тигил-тиги, атайын-атайы, бул-бу, калдырт-калдыр, ж.б.

Синкопа - сөз ичиндеги бир же бир нече тыбыштын түшүрүлүп айтылышы. Синкопа кубулушу уңгу ичинде жана мүчө уланган сөздөрдө да учурайт. Мисалы: элек-элгек, көмөр-көмкөр, көмөрөсүнөн-көмкөрөсүнөн, таратка, чуму-чумку, күлүндө-күлмүндө, туулганмын-туулгамын-туулгам ж.б.

Гаплоглогия - катар келген эки окшош муундун бирин түшүрүп айтуу. Кыргыз тилиндеги гаплоглогия кубулушуна төмөнкү мисалдарды келтирсек болот: чычырканак-чырканак, арыраак-араак, берирээк-берээк, ж.б.

Элизия - уңгу менен мүчөнүн же жанаша келген эки сөздүн ортосундагы катар келген эки үндүүнүн бирөөнүн жоюлуп кетиши. Элизия кубулушунун төмөнкү учурлары бар:

1) Аягы үндүү менен бүткөн сөзгө үндүү менен башталган мүчө уланганда, уңгунун аягындагы же мүчөнүн башындагы үндүүлөрдүн бири сыйлыгышып түшүп калат: алты+оо=алтоо, жети+өө=жетөө, башта + оо = баштоо, иште+өө=иштөө, же+ыш=жеш, ата+ым=атам ж.б.

2) Жанаша айтылган эки сөздүн биринчиси үндүү менен аяктап, экинчиси үндүү менен башталса биринчи сөздүн аягындагы үндүү түшүрүлүп айтылат (оозеки

речте). Мисалы: кара уй-каруй; эки айыл-эк айыл; бара алат-бар алат, ж.б.

Проте́за - сөз башында кошумча тыбыш кошуп айтуу. Бул кубулуш көбүнчө сырттан кирген сөздөрдү өздөштүрүү процессинде (тыбыштык өзгөчөлүккө ыңгайлаштырып айтууда) учурайт. Мисалы: лапма-ылампа, радио-ырадио, справка-ысправка, стол-үстол, рахмат-ырахмат, район-ырайон, руксат-уруксат, шкаф-ышкап. ж.б.

Эпентеза - сөзгө мурда болбогон тыбышты кошуп айтуу. Кыргыз тилинде эпентеза кубулушу төмөнкү учурларда байкалат.

1) Кыргыз тилинин фонетикалык законуна туура келбеген - ск, - нк, -нс, фть, - кт, -нг, - нр тыбыштык айкалыштары менен аяктаган сөздөргө оозеки сүйлөшүүдө бир үндүү тыбыт кошулуп айтылат: аванс-аванса, шланг-шланга, танк-танка, акт-акты, факт-факты. ж.б. Ал эми жазуу речте аларга мүчө уланса, уңгу менен мүчөнүн ортосуна бир үндүү кошулуп жазылат. Мисалы: Омск+га=Омскиге, танк+га=танкага, нефть+нын=нефтинин, акт+сыз=актысыз, фонд+га=фондуга ж.б.

2) Башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдөгү кыргыз тилинин тыбыштык айкалыш эрежелерине ылайык келбеген эки үнсүздүн арасына үндүү тыбыш кошулуп айтылат. Алсак, метр-метир, гимн-гимин, трактор-тырактор, ысым (ар. эсм), атыр (ар. этр), тукум (ир.тохм), өмүр (ар. омп) ж.б.

3) Кыргыздын төл сөздөрүндө жана кээ бир эски өздөштүрүлгөн сөздөрдө сөз ичинде үч үнсүз катар келип калса, оозеки сүйлөшүүдө биринчи үнсүз менен экинчи үнсүздүн ортосуна [ы] тыбышы кошулуп айтылат. Мисалы: арстан-арыстан, барскан-барыскан, барктуу-барыктуу, эркисиз-эрикисиз, Кыргызстан-Кыргызыстан, ж.б.

Метатеза - бир сөз ичинде же жанаша айтылган эки сөздүн ортосундагы тыбыштардын орун алмаштырылып айтылышы. Мисалы: тегирмен-темирген, күнөм-күмөн, төңкөр-көңтөр, мычкы-мыкчы, бүйүрмө-бүйүрүмө, кырмычык-кырымчык, нысап-ынсап, ж.б.

Өз ара орун алмашкан тыбыштар бири-бирине жанаша турушу жана бири-биринен алыс турушу мүмкүн. Бири-бирине жанаша турган тыбыштардын орун алмашуулары **контактылуу метатеза**¹ д.а. Мисалы: сарымсак-сармысак, кайырмак-кайрымак, ыктыт-ыткыт ж.б.

Бири-биринен башка тыбыштар аркылуу бөлүнүп, аралыкта турган тыбыштардын орун алмашуусу **дистактылуу метатеза**² деп аталат. Мисалы: зоболо-золобо, жыңалач-жылаңач, жылаңбаш-жыңалбаш, ж.б.

Ошентип, сөздөрдөгү тыбыштардын ортосундагы бири-бирине болгон таасирлери кандай жана кандайча пайда болоору тууралуу маалыматтар берилди. Бул маалыматтар кыргыз тилинин фонетикасын тереңдеп түшүнүүгө көмөк берет.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Фонетикалык процесстер деген эмне?
2. Үндөшүү жана үндөшпөө деген кандай кубулуштар?
3. Окшошуу жана окшошпоо жана алардын түрлөрү жөнүндө айтып бергиле.
4. Кыргыз тилиндеги аккомодация, редукция, гаплогия кубулуштарын түшүндүргүлө.

---

¹ Контактылуу - лат. "contactie" - "тийиш", "чектеш" деген сөзүнөн.

² Дистактылуу - лат. "dis" - терс - ба мичесине туура келет жана "tactim" - "тий" деген сөзүнөн алынган.

5. Эпентеза, метатеза, протеза, элизия кубулуштарына мисал келтиргиле.

6. Апокопа жана синкопа деген эмне?

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1.Түрк тилдериндеги сингармонизм законунун сакталышы.

2.Сингармонизмдин бузулуш себептери.

3.Контактылуу жана дистактылуу ассимиляция.

4.Тыбыштардын өзгөрүүлөрүнүн артикуляциялык себептери.

6-лекция

Тема: Кептин фонетикалык жактан бөлүнүшү

Маселелер:

1. Муун, анын типтери жана түрлөрү.
2. Басым. Кыргыз тилиндеги басымдын орду.
3. Ташымал. Ташымалдоонун эрежелери.

Адам баласынын кеби тыбыштык агымдын жыйындысынан турат. Ал агым ар түрдүү фонетикалык каражаттар менен ажыратылган бөлүктөргө бөлүнөт. Сөз фонетикалык жактан муундарга, муун тыбыштарга мүчөлөнөт. Басым коюлуп, жазуу речте ташымалданат.

1. Кеп агымында айтылуучу эң кичине бирдик болуп муун эсептелет. Себеби кепти айтканда айрым тыбыштарга ажырабастан, бири-биринен тыным аркылуу бөлүнүп турган, артикуляциялык жактан ажырабас бек бирдикти түзгөн муунга гана ажырайт. Кеп агымынын муунга бөлүнүшү дем алуу жана дем чыгаруу процесси менен, б.а. көөдөн булчунунун жыйрылуу жана бошоо процесси менен байланыштуу түшүндүрүлөт. Демек, муун деп бир жолку дем чыгаруу менен айтылган бир же бир нече тыбыштардын жыйындысын айтабыз.

Кыргыз тилинде да башка түрк тилдери сыяктуу муун үндүү тыбыштарсыз уюшулбайт. Сөздөгү муундун саны ушул тыбыштардын санына жараша болот. Үндүү тыбыш жеке туруп да, үнсүз тыбыш менен айкашып келип да муун жасайт. Мисалы: а-па, ү-мүт, жер, мек-теп, кант ж.б.

Созулма үндүүлөр бир гана муунду түзөт. Алсак, суу, туу-ра, сү-йүү, тоок, саат, ээр, төө, мээ-нет, көө-көр ж.б.

Йоттошкон тамгалар өз алдынча муун түзүшөт: чи-йе (чие), а-йак (аяк), ко-йон (коен), су-йук (суюк). ь жана ъ

белгилери өзүнөн мурунку муунга тиешелүү болуп айтылат: разъ-езд, подъ-езд, кон-суль-та-ци-я ж.б.

Кыргыз тилинин төл сөздөрүндө муун бирден төрткө чейинки тыбыштан түзүлөт.

1) Бир тыбыштан турган муун: а-та, ө-рүк, э-лик ж.б.

2) Эки тыбыштан турган муун: ба-ла, уй-ку, ал-ты ж.б.

3) Үч тыбыштан турган муун: көз, жаш-тык, тоо-лук ж.б.

4) Төрт тыбыштан турган муун: кант, калк, барктуу, ж.б.

Ал эми орус тилинен кирген сөздөрдө муун беш тыбыштан да тургандыгын байкайбыз. Мисалы: справ-ка, текст, Минск, ж.б.

Бир муун ичиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштардын орун тартибине карай муундун төмөнкүдөй типтери келип чыгат. (Шарттуу түрдө үндүү тыбышты -V (вокализм) үнсүз тыбышты -C (консонантизм) деп белгилейбиз.)

1) V - үндүү: ээ, уу, ө-мүр, а-ба, ү-кү, ж.б.

2) VC - үндүү+үнсүз; ак, эт, от, ээр, ж.б.

3) CV - үнсүз+үндүү: кө-чө, туу-ра, са-наа, ж.б.

4) SVC - үнсүз+үндүү+үнсүз: көп, көл, тур-муш, ж.б.

5) CVCC - үнсүз+үндүү+үнсүз+үнсүз: март, карк, тынч, төрт, ж.б.

Ар бир тилдин өзүнө тиешелүү муун өзгөчөлүктөрү болот. Жогорку 5 типтеги муун түзүлүшү кыргыз тилинин төл сөздөрү үчүн мүнөздүү көрүнүш. Ал эми орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө муундун CCV (про-цент), CCVC (трак-тор), CCVCC (спорт), VCCC (Омск), CVCCC (пункт), CCCV (скла-ды), CCCVC (штраф) ж.б. типтери да кездешет.

Муундар кандай тыбыш менен башталып, кандай тыбыш менен аяктагандыгына жараша 3 түргө бөлүнөт: ачык, жабык жана туюк.

1) Жалаң үндүү тыбыштан турган же үндүү тыбыш менен аяктаган муун ачык муун деп аталат. Мисалы: ээ, уу, у-лан, а-тыр, э-же ж.б. Ачык муун V жана VC тибинде болот.

2) Үндүү тыбыш менен башталып, үнсүз тыбыш менен аяктаган муун жабык муун деп аталат. Мисалы: ал-ма, ас-ка, ээр, үч ж.б. Жабык муун VC, VVC тибинде болот.

3) Үнсүз тыбыш менен башталып, үнсүз тыбыш менен аяктаган муун туюк муун деп аталат. Мисалы: жар-дам, жаң-гак, төрт-төн, кант-тан, ж.б. Туюк муун CVC, CVCC тибинде болот.

2. **Басым**. Тил илиминде фразалык басым, синтагмалык басым жана сөздүк басым деген түшүнүктөр бар экендиги белгилүү. Булардын ичинен фразалык басым менен синтагмалык басым сүйлөмдө жана сөз айкашында болгондуктан синтаксистин изилдөө объектисине кирет. Ал эми сөздүк басым фонетиканын чегинде каралат.

Эки же андан көп муундуу сөздүн курамындагы бир үндүүнүн башка муундагы үндүүлөргө караганда үндүн күчү, тондун бийиктиги, созулушу менен айырмаланып айтылышы сөздүк басым деп аталат.

Басым түшкөн муунду басымдуу муун, калган муундарды басымсыз муун дейбиз:

Жалпы тилдердин акустикалык мүнөзүнө карай басымдын үч негизги түрү бар:

1) Күчтүк же динамикалык басым - мында басым түшкөн муун башка муундарга караганда күч менен айтылат;

2) Музыкалык же тоникалык басым - мында бир муун башка муундардан тондун бийиктиги менен айырмаланат;

3) Сандык же квантативдик басым - мында басым түшкөн муундагы үндүү башка үндүүлөрдөн созулушу менен айырмаланат.

Кыргыз тилиндеги басым сөздөгү бир муундун күч менен гана айтылышы боюнча эмес, башка муундарга караганда үн узундугу менен айырмаланышына да жараша коюлат. Ошондуктан, кыргыз тилиндеги басым күчтүк-сандык (динамикалык-квантативдик) басым болуп саналат. Ал негизинен сөздүн акыркы муунага түшөт: ини, карындаш, жылкы, арча, кечки, жайлоо ж.б.

Кыргыз тилинин агглютинативдүү түзүлүшү жана басымдын көпчүлүк учурда акыркы муунга түшүшү кыргыз тилиндеги басымдын туруксуз, көчмө болушун шарттайт, б.а. улам уңгуга жаңы мүчө уланган сайын басым акыркы муунга жылып турат. Мисалы: жылкы, жылкычы, жылкычылар, жылкычаларда, ж.б.

Бирок бардык эле учурда мындай болбойт. Айрым мүчөлөр уланганда, басым ордунда эле калган учурлар кездешет. Мындай басым кабыл албоочу муундарга төмөнкүлөр кирет:

- 1) Жак мүчөлөр: баламын, жылкычысың, окуйбуз ж.б.
- 2) Буйрук ыңгайдын мүчөлөрү: жазчы, окучу, иштегин, ырдагыла, ж.б.
- 3) Каалоо-тилек ыңгайдын мүчөлөрү: барайын, келейин, жасайын, угалы, ж.б.
- 4) Сурама - бы мүчөсү: балабы, ошолбу, кызылбы, ж.б.
- 5) Фамилияны, атасынын атын көрсөтүүчү - ов, - ев, - ович, -евич, - овна, -евна деген мүчөлөрү: Асанов, Осмоновна, Алымкулович ж.б.

Ошондой эле сүйлөөнүн кырдаалына жараша да негизги басым акыркы муунга түшпөй калган учурлар болот:

- 1) Эсептик сандарды ирети менен саноодо: бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз ж.б.
- 2) Сууроолуу сүйлөмдөгү сурама ат атоочдордо: Кайсы? Кандай? Кайда? Канча? ж.б.

3)Күчөтмө сын атоочдордо: -капкара, сапсары, топтоголок, апачуу ж.б.

Ал эми орус тилиндеги басым - эркин басым. Ал белгилүү бир гана муунга түшпөстөн, кээ бир сөздөрдүн башына, кээсинин ортосуна, кээсинин аягына түшө берет. Кыргыз тилиндеги орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн бардыгына басым орус тилиндегидей эле ар кайсы муунга түшөт. Мисалы: алгебра, кофе. авария, косметика, ветеран, ж.б. Бирок, мүчө жалганганда, басым улам акыркы муунга жылышат. Алсак, автобус+да=автобуста, газета+лар газеталар,

автор+лар+ыбыз=авторлорубуз, ж.б.

3. Сөздөрдү ташымалдоо. Эгерде сөз жазып жаткан жолго батпай калса, анын батпай калган бөлүгүн экинчи жолго жазууга туура келет. Мына ушул көрүнүш ташымалдоо деп аталат.

Кыргыз тилинде сөздөрдү ташымалдоо төмөнкү эрежелерге баш иет:

1) Сөздөр бир жолдон экинчи жолго муун тартиби боюнча ташымалданат: чар-ба, кар-ма, ка-наттуулар, кереге ж.б;

2) Бир муундуу сөздөр ташылбайт: ат, дан, жаан, туу, кур ж.б.;

3) Бир тыбыштан турган муун сап акырында калтырылбайт: адам (а-дам эмес), эже (э-же эмес), ууну (уу-ну эмес);

4) Өз алдынча муун түзгөн, йоттошкон тамгаларды ташууга болбойт: ящик (я-щик эмес,) сыя (сы-я эмес), чие (чи-е эмес), ж.б;

5) Баш - тамгаларынан кыскартылган сөздөрдү ташууга жол берилбейт: КМУУ (КМ-УУ эмес), СОПИ (СО-ПИ эмес);

6) Баш тамгаларынан кыскартылган адам аттары фамилиядан бөлүнүп ташылбайт: А.К.-Осмонова же Осмонова - А.К. эмес.

7) Чен бирдикти билдирген кыскартылган сөздөр цифрадан бөлүнүп ташылбайт: 20 км (20-км эмес), 5 т (5-т эмес), 15 мин (15-мин эмес);

8) Ичкертүү, ажыратуу белгилерин өзүнөн мурунку үнсүздөрдөн ажыратып ташууга мүмкүн эмес: об-ъект, консул-ьтация, кур-ьер эмес;

9) Үндүүлөр арасында айтылган эки окшош үнсүз тыбышты чогуу койбостон, бири-биринен ажыратып ташымалдоо керек: мас-са, кас-са, тон-на, салтанат-туу, кат-та, жээк-ке, ж.б.

Ошентип, кеп агымындагы сөздөрдү муунга ажыратуу, ага басым коюунун теориялык гана мааниси болбостон, сөздөрдү туура айтууда жана ташымалдап жазууда да практикалык мааниси зор.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Кептин фонетикалык жактан бөлүнүшү дегенди кандайча түшүндүрө?

2. Муун деген эмне? Ал кандай жасалат?

3. Төл сөздөрдөгү муундун типтери.

4. Орус тилинен кирген сөздөрдөгү муундун типтери.

5. Ачык, жабык, туюк муундардан турган сөздөрдөн мисал келтиргиле.

6. Басым жана анын түрлөрү,

7. Сөздөрдү ташымалдоонун практикалык маанисин түшүндүргүлө.

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1. Фраза жана интонация - кептин фонетикалык жактан бөлүнүшүнүн каражаттары.

- 2.Өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү муундун типтери.
- 3.Муундардын сыйлыгышуулары жана жылышуулары.
- 4.Фразалык жана синтагмалык басым жөнүндө жалпы түшүнүк.
- 5.Кыргыз жана орус тилдериндеги басымдын ролун жана ордун салыштыруу.

7-лекция
Тема: Интонация

Маселелер:

- 1. Интонация жөнүндө түшүнүк.**
- 2. Интонациянын аткарган функциялары.**
- 3. Интонациянын составдык бөлүгү.**

1. Интонация жөнүндө түшүнүк

Интонация - тилдин суперсегменттик бирдиктеринин ичинен эң татаал табигый кубулуш. Ал тилдин фонетикалык, семантикалык жана синтаксисттик түзүлүшү менен бирдей өнүтүп, өзгөрүп турат. Адамдар кандайдыр бир белгилүү шартта бири-бирине бир нерсе айтуу зарылчылыгы туулгандан баштап интонация жаралган. Бул татаал кубулуш муун, басым, тыным, үн ыргагы, темп, тембр, үн күчү, аралык, узундук жана башка акустикалык бирдиктерди өз ичине камтыйт.

Интонация - дүйнөлүк тилдер үчүн ой-сезимди, пикирди, суранычты жана башка адамдын эмоционалдык абалын билдирүүчү универсалдуу кубулуш болуп саналат. Ал айтымдын негизги грамматикалык каражаттарынын бири болуу менен, айтымга эмоционалдык түр берип, ойдун бүтүшүн шарттап, сүйлөмдүн функционалдык түрүн аныктайт. Интонация жалаң эле сөздөрдүн тизмегин айтым түрүнө келтирбестен, өз алдынча турган жалгыз сөзгө да функционалдык маани берет. Жөнөкөй эле «от» деген зат атооч сөздү алалы. Интонациянын жардамы менен бул сөздү жай айтымга дагы, суроолуу айтымга дагы, илептүү ай-тымга дагы айландырууга болот: От. От? От! Адам баласынын ички сезими (эмоциясы) тил аркылуу эмес, айтым (высказывание) аркылуу жүзөгө ашырылат.

Интонациясыз жана анын ар түрдүү ку-булушун пайдаланбай ой-сезимди так билдирүү мүмкүн эмес.

Айрым тилдеги *-гой, -тай, -жан* деген жалынгыч бөлүкчөлөр сөздөргө уланганда жакшы көрүүнү, жалынууну билдирген менен өз алдынча адамдын эмоциясын толук билдире албайт.

Эмоционалдуулук айтымдын коммуникативдик жана маанилик бөлүгүнүн ажырагыс бирдиги экендиги талашсыз. Ошондуктан эмоциянын мааниси кептин интонациясына түздөн-түз тиешелүү. Адам баласы кеп аркылуу эң бир татаал сезимдерди, ойлорду билдире алат.

Демек поездди темир жол кандай кармап турса, интонация ойду, сезимди ошондой кармайт. Интонация кептин ажырагыс белгиси. Кеп интонация аркылуу айтымга айланат.

Ушул кезге чейин тилдин интонациясын изилдеген окумуштуулар арасында интонация сөздөн, айтымдан мурда жаралганбы же кошо жаралганбы деген талаш-тартыш маселе чечилбей келе жатат. Дээрлик күпчүлүк тилчи окумуштуулар интонация оозеки кеп менен кошо жаралып, тилдин өнүгүшү менен кошо өнүгүп, адам баласынын эмоционалдык-экспрессивдик эволюциясына жараша өзгөрүп отургандыгын белгилеше.

Албетте, интонация сүйлөөдөн, сөздөн мурда пайда болгон деген пикир калпысыраак сезилет. Анткени биз интонацияны тилдин суперсегменттик түзүлүшүнүш татаал көрүнүшү, кала берсе интонацияны система катары карап жүрүбүз. Сөз жана айтым пайда боло электе интонация пайда болушу мүмкүн эмес. Айтым жана сөздүн айтылышы интонация менен тыгыз байланышта. Айтым айтылбай интонация болбойт. Ал эми тилдин пайда болушуна чейинки байыркы адамдардын бири-бирине үн чыгарып кайрылышын интонация деп атоого болбойт. Ал интонациянын бир гана элементи үн ыргагы болуп саналат.

Интонация дегенибиз - тилдин добуштук материясы болуу менен, айтым учурунда сүйлөмдүн негизги грамматикалык каражаты катары кызмат кылып, адамдын эмоционалдык-эрктик абалын билдирүүдө өзгөчө семантикалык касиетке ээ болгон тилдик кубулуш.

Интонация тилдеги лексикалык жана формалдык-грамматикалык каражаттар сыяктуу эле ойдун материалдык суперсегменттик бирдиктеринин бири катары се-зимди, эркти жана башка адамдын эмоционалдык абалын билдирет. Албетте интонация адамдын эмоционалдык абалын билдирген жалгыз гана кубулуш эмес экендигин баса белгилегибиз келет. Адам өзүнүн ички сезимин, билдирүүсүн, башкача айтканда, эмоционалдык абалын көз кысуу, мурчуюу, жаңсоо жана башка кыймылдар менен да билдириши мүмкүн. Буга, жаңсоо менен түшүндүрүүгө дудуктардын жаңсап сүйлөшүшү толук мисал боло алат. Бирок жаңсоо жолу менен билдирүүнү гана билгизүүгө болот. Экинчиден, дудуктардын жаңсап сүйлөшүүсүнүн ар бир кыймылы белгилик (знак) касиетке ээ. Ал белгини билбеген адам бири-бири менен сүйлөшө алышпайт. Дудуктардын тили да эмоционалдык абалды ичине камтыган, жаңсоо жолу менен ички сезимди, абалды билдирген жасалма жол менен жаралган белги. Мындай жасалма, жаңсоо менен адамдын ой-сезимин толук түрдө билдирүү мүмкүн эмес экендигин окумуштуулар далилдеп жүрүшөт. Ой-сезим, каалоо, билдирүү тил каражаттары аркылуу интонациянын жардамы менен гана толук түрдө ишке ашат.

Демек интонация аркылуу биз кепти син-тагмаларга ажыратабыз, ошондой эле интонация ар түрдүү синтаксистик конструкция менен айтымдын типтерин түзөт. Адамдын ички сезими, эмоциясы, бирөөгө болгон мамилеси тилдик каражаттардын жардамы менен интонация аркылуу ишке ашат.

Интонациянын теориялык негизги маселелеринин бири - интонациянын бирдик-тери болуп саналат. Интонацияны илимий объект катары изилдеген окумуштуулар интонациянын бирдиктерин ар түрдүү термин менен атап жүрүшөт: интонома, интонациялык конструкция, интонациялык морфема. Бул терминдердин ичинен көпчү-лүк изилдөөчүлөр «интонома» деген терминди көбүрөөк колдонушат, анын себеби «интонома» деген термин менен «фонема» деген терминдин тил системасында аткарган кызматынын, маанилик маңызынан болсо керек. Интономанын фонемадан айырмачылыгы - интонома да фонема сыяктуу айырмалоо касиетине ээ. Анын негизги кызматы айтымдын коммуникативдик-функционалдык маанисин, модалдык оттенкаларын ажыратуу.

2. Интонация төмөнкүдөй алты маанилик (функциялык) касиетке бөлүнөт:

1. Коммуникативдик мааниси (функциясы) сүйлөмдүн айтымга айланышы;
2. Логикалык мааниси, сүйлөмдүн айтылыш маанисинин максаты;
3. Синтаксисттик мааниси, айтымдын коммуникативдик негизги элементтерин бөлүп көрсөтүү;
4. Модалдык мааниси, эмоциялык жана экспрессивдүүлүк айтылыштын түрлөрү;
5. Структуралык функциясы, сүйлөмдүн ички грамматикалык түзүлүшүн аныктайт;
6. Окшоштук функциясы, тектеш жана тектеш эмес тилдер арасындагы интонациялык окшоштуктар изилденет.

Интонациянын маанилик бөлүнүштөрүнүн ар бирине өзүнчө токтолуп, түшүнүк берип кетели. Анын үстүнө кыргыз тил таануу илиминде интонациянын функционалдык маанисине токтолуп, чечмелеген эмгектер жок.

Коммуникативдик функциясы. Тилдин сегменттик жана суперсегменттик бирдиктерин, синтаксистик түзүлүшүн, сүйлөмдөрдүн маанилик бөлүнүшүн, эмоционалдык оттенкаларын, сценалык кепти ж.б. изилдеген окумуштуулардын бардыгы интонациянын коммуникативдик функциясын бардык тилдер үчүн универсалдуу көрүнүш экендигин аныкташат. Интонациянын коммуникативдик функциясы айтымдын максат-мазмуну жана түзүлүшү менен тыгыз байланышта. Интонациянын коммуникативдик функциясы айтымдын коммуникативдик түрлөрүнөн лексикалык составы, синтаксисттик түзүлүшү жана фразанын стилдик өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Бул функция интонациянын башка функциялары менен да тыгыз байланышта. Адамдар бири-бири менен пикир алышып, сүйлөшүп жатканда жалаң эле ойлорун айтпастан кайгысын, кубанычын, шектенүүсүн, эркин дагы башка толуп жаткан ички сезимин кошо билдирет. Ошол сезим тилдин лексикалык, синтаксисттик, стилистикалык каражаттары менен бирдикте интонациянын жардамы менен билдирилет. Интонациянын жардамы менен айтымдын маанилик мазмуну аныкталат, такталат. Төмөндө бирдей лексикалык каражаттар менен айтылган суроолуу айтымды алып көрөлү:

Асан келе жатабы? - кубаттоо Асан келе жатабы? - таң калуу Асан келе жатабы? - кубануу Асан келе жатабы? - шылдыңдоо Асан келе жатабы? - өкүнүү Асан келе жатабы? - шектенүү Жогорку мисалдарда ачык көрүнүп тургандай аталган айтымды ар түрдүү маанилик-мазмундук жагдайда айта берүүгө болот. Суроолуу айтым, негизинен, *-бы* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулуп жаткан менен интонациянын коштоосусуз суроолуу сүйлөмдү уюштуруучу *-бы* мүчөсү айтылыш максатын, маанисин толук ачып бербейт, тек гана жалпы суроону

уюштурат. Айтымдын маанилик-максаты интонациянын жардамы менен гана ишке ашат. Демек интонация, айтымдын түрлөрүнүн ар түрдүү жагдайын, модалдык айрыма-чылыгын аныктоочу касиетке ээ.

Логикалык функциясы. Интонациянын логикалык функциясы интонациянын башка функцияларындай эле айтымдын лексикалык бирдиктери, синтаксистик түзүлүшү жана стилдик өзгөчөлүктөрү менен тыкыс байланышта, карым-катнашта болот. Интонациянын логикалык функциясынын милдети - айтылып жаткан ой-пикирдин айтуучу тарабынан негиздүүсүн өзгөчө бөлүп көрсөтүү. Бардык тилдерде ойду бөлүп көрсөтүү логикалык басымдын

натыйжасында ишке ашат. Демек, логи-калык басым көпчүлүк тилдер үчүн уни-версалдуу касиетке ээ.

Синтаксисттик функциясы. Интонациянын жардамы менен, айтымдын түрлөрү жана айтымдын синтаксисттик байланышы аныкталат, такталат. Интонация сүйлөмдү фразалык жана синтагмалык бирдиктерге ажыратуу менен синтагмалык бирдиктерди бириктирип, толук кандуу сүйлөм түзүүгө шарт түзөт. Интонациянык синтаксисттик функциясы тилдин добуштук кубулушунда ушундай касиеттер менен шартталат.

Модалдык функциясы. Биз бири-бири биз менен сүйлөшүп, пикир алышып жатканда сөздөргө, сөз тизмегине жана сүйлөмгө маани берүү менен интонацияга болгондо да үндүн ыргагына өзгөчө көңүл бурабыз. Эгех) үндүн ыргагынын айтылышы айтылып жаткан сөз менен төп келбей, карама-каршылык пайда болсо дароо эле сүйлөп жаткан кишинин ички ниетин баамдоого аракет кылабыз. Адамдын ички сезими айтымдын негизинде ишке ашкандыктан, интонациянын мааниси чоң. Ырас, ар бир айтымды, айтымды модалдуулук коштоп жүрүү менен боло турган, болуп жаткан жана болуп өткөн чындык

жөнүндө кабар берет, айтучуу тарабынан кабар берилип жаткан зат, окуя, кубулуштун чын экендиги же чын эместиги, кабарланып жаткан кыймыл-аракеттин, өнүгүү-өсүү процессинин ишке ашары анык экендиги же ал жөнүндө болжолдоо, күмөндөр болуу ж.б.у.с. мамилелери кошо камтылат. Модалдуулук сүйлөмдө айтылган ойдун чындыкка карата болгон катышын билдирет. Интонация аркылуу сөз, сөз тизмеги, сүйлөм модалдык мааниге ээ болот. Сүйлөм менен интонациянын ортосунда шайкештик жаралат. Интонациянын экспрессивдүү функциясы ушундай көп түрдүү модалдуулук менен аныкталат.

Структуралык функциясы. Айтымдын чеги менен интонациялык бирдиктин чеги дайыма эле дал келе бербейт. Айтымдын чеги, негизинен грамматикалык ички түзүлүшү менен гана аныкталса, интонациялык бирдик грамматикалык түзүлүштөн башка, айтымдын типологиялык түрүн аныктайт, сүйлөөчүнүн тигил же бул окуяга болгон мамилесин кошо билдирет. Айтымдык структуралык түзүлүшүнө жараша интонациялык бирдиктер да өзгөрүлүп турат. Интонация айтымдын структурасына дагы түздөн-түз байланышы бар.

Окшоштук функциясы. Тилдин сегменттик бирдиктерине караганда суперсегменттик бирдиктери, башкача айтканда, басым, муун, интонация окшоштук касиетке ээ. Бардык тилдер үчүн ыргак жана ритм мүнөздүү болгондуктан, интонациянын окшоштук функциясы бар экендигин бегилейбиз. Ошондой эле адамдардын кубанычы, өкүнүчү, кайгысы жана башка түрлүү эмоциялары бирдей болгондуктан, жалпы тилдер арасында интонациялык жалпылыктар кездешет. Мындай окшоштуктар интонациянын окшоштук (идентификация) функциясын шарттайт.

3.Интонациянын составдык бөлүгү

Интонациянын составдык бөлүгүнүн компоненттери төмөнкүдөй элементтерге бөлүнөт: үн ыргагы, басым, темп, үндүн күчү, тыным жана тембр кирет.

Үн ыргагы. Үн ыргагы (мелодика) интонациянын негизги, маанилүү каражаттарынын бири. Ал негизги тондун кыймылынын айтымдагы, фразадагы жогору-төмөн, төмөн-жогору багытта өзгөрүшү менен мүнөздөлөт. Эгер сүйлөөчүнүн айтып жаткан кеби монотондуу айтылса, кулакка жагымсыз угулуп, жадатып жиберет. Негизги тон акустикада төрт деңгээл менен өлчөнөт: эң жогорку, жогорку, орто жана төмөнкү.

Үндүн эң жогору же эң төмөн айтылышы тилдик, башкача айтканда, коммуникативдик мааниге ээ эмес, ал тек гана сүйлөөчүнүн жеке өзгөчөлүгүн билдирет. Алсак аялдардын добушу эркектердин добушуна караганда эки эсеге жогору. Бирок мунун тилдик мааниси жок. Үн ыргагы айтымды синтагмаларга, фразаларга ажыратууда өзгөчө маанини ээлейт. Ал жалпы эле грамматикалык каражаттар менен айкалышта адамдын ой-сезимин, пикирин, эмоциясын толук билдирүүгө көмөктөшүп, сүйлөмдүн айтылышы боюнча түрлөргө ажыратууда негизги каражат катары кызмат кылат.

Үн ыргагы жалаң эле лингвистикалык изилдөөлөрдө гана эмес, музыка дүйнөсүндө да кеңири колдонулат. Кеп ыргагы менен музыкалык ыргактын ортосунда айырмачылыктар бар. Кеп ыргагы музыкалык ыргакка караганда, биринчиден, бир эле тондо кармалып турушу мүмкүн эмес, улам тынымсыз өзгөрүп турат. Экинчиден, музыкалык ыргактагыдай атайын өзгөчө гаммалардын аралыгы чектелбейт, үчүнчүдөн, тондун кандайдыр бир созулушу сакталбайт. Музыкалык ыргактын адамдын сүйлөө речи, анын интонациялык белгилери менен генетикалык жана тарыхый байланышта

болушу музыканын ыргагына өз таасирин тийгизбей койбойт. Музыканын ыргагы сүйлөө кебине же сүйлөө ыргагына караганда интонациялык жактан байыраак жана жалпы мүнөздө болот. Музыкалык ыргактан кеп ыргагы сыяктуу кандайдыр бир так маалымат ала албайбыз. Музыкалык ыргакта турмуштун көп кырдаалдары - өзгөчө ыргактуу жана эмоционалдуу жагдайлары кеңири чагылдырылат. Ырас музыкалык ыргактын негизин кеп ыргагы түзөт. Кеп ыргагынын өнүгүшүнүн негизинде музыкалык ыргак жаралган.

Кыргыз тилинде үн ыргагы (мелодика) кандайдыр бир өтө музыкалуу экендиги байкалат. Кыргыз тилиндеги ыргактуулуктун, сөздөрдүн куюлушуп айтылышынын бир себеби - үндүүлөрдүн, сөздөрдүн, атүгүл айтымдардын үндөшүү законунун натыйжасы болуп саналат.

Албетте, үн ыргагы өз алдынча айтылганда эч кандай семантикалык маанини билдире албайт. Ал тилдин лексико-грамматикалык каражаттары жана интонациянын башка элементтери менен тыкыс байланышта, карым-катнашта болгондо гана семантикалык кызмат аткара баштайт. Үн ыргагы бардык тилдерге мүнөздүү болсо да, алардын калыптанышына жана акустикалык параметрлердин (мүнөздөмөлөрдүн) диапозондору, орун алмашуулары ар бир тилде айырмалуу болот.

Басым. Басым - интонациянын составдык бөлүгүнүн экинчи бир элементи. Басым өз ара: сөздөгү басым, синтагмалык басым жана фразалык (логикалык) басым болуп бөлүнөт. Сөз басымы, синтагмалык басым жана фразалык басым бири-бири менен тыкыс байланышта, өз ара карым-катнашта болгону менен аткарган милдети жана кызматы жагынан бири-биринен айырмаланат. Басым сөз ичиндеги муунга түшсө, же сөз ичиндеги кайсы бир муун акустикалык жактан өзгөчө бөлүнүп айтылса сөз басымы дейбиз.

Синтагмалык басым фразидагы сөзгө же сөз айкашына түшөт. Терминдин аталышы эле айтып тургандай фразалык же логикалык басым, негизинен, сүйлөмгө тиешелүү болуп, сүйлөмдү ритмикалык жактан уюштуруу, анын семантикалык-синтаксистик жактан айрым бөлүктөргө бөлүнүшүн шарттайт.

Сөз басымы, синтагмалык басым жана фразалык басым бири-бири менен тыкыс байланышта, өз ара карым-катнашта болгону менен аткарган милдети жана кызматы жагынан бири биринен айырмаланат.

Кыргыз тилинде басым эреже боюнча сөздөрдүн акыркы муундарына түшөт. Сөздөргө улам мүчө жалганган сайын басым ырааттуу түрдө сөздүн аяккы муунуна жыла берет: жумуш, жумушчу, жумушчулар, жумушчуларыбыз, жумушчуларыбыздын. Бул жалпы эле түрк тилдери үчүн мүнөздүү көрүнүш. Сөз басымы индоевропалык тилдер үчүн морфологиялык момент катары көрүнсө, урал-алтай тилдеринде ал жагымдуулуктун куралы гана болуп саналат, башкача айтканда, анын мындагы милдети монотондуу угулуучу муундардын катарына кулакка уккулуктуу тизмек берүү, агглютинациялык муундардын байла-нышын дагы ачык-айкын кылууда турат.

Кыргыз тилине орус тилинен кирген сөздөрдө, сөз тизмегинде басым кандай болсо, ошо бойдон сакталып калат: автомат, автор, буфет, газета, гимнастика, диктатура, командировка, мамочка, молотилка, номер, оиера ж. б. Ал эми кеи агымында уңгуга мүчө уланганда басым мүчөгө өтүп кетет: автобуста, газеталар, авторлор, парталар ж.б.

Сөз басымынын функциясы - сөздөрдөгү тыбыштардын чынжырчасын уюштуруучу болуп саналат. Басымдуу муун басымсыз муундарды топтоштурган борбордук милдетти аткарат. Басым артикуляциялык жана

акустикалык каражаттардын, комбинациялардын жалпы комплекстүү жыйындысы менен мүнөздөлөт.

Адабий тилдин нормасы менен айтылган фразада сөздөр фонетикалык, синтаксисттик жана маанилик жактан байланышып, сүйлөмдөгү сөздөр өз ара маанилик бирдиктерди түзүп, синтагмалык бирдиктерге бөлүнүшөт. Синтагмалык бирдиктер структуралык түзүлүшү жагынан көп кырдуу. Мындай көп кырдуулук тилдин ички жана тышкы закондоруна баш ийип, тилдик каражаттардын натыйжасында чектелген моделдерди жаратат. Алардын ар бири өз-өзүнчө фонетикалык ажырагыс бөлүктү жаратат. Мисалга төмөнкү айтымды алып көрөлү: Ошобу дедим ошого, ошого кудай кошобу?

Үн ыргагы жана басымдын мүнөзү боюнча бул фразаны эки синтагмалык бирдикке ажыратууга болот. Биринчи, синтагмалык бөлүк «Ошобу дедим, ошого», бул бирдикте басым акыркы «ошого» деген сөзгө түшүп жатат; экинчи синтагмалык бирдик «ошого кудай кошобу?», бул синтагмалык бирдикте дагы басым «ошого» деген сөзгө түшүп жатат. Биринчи «ошого» деген сөз синтагмалык бирдиктин аягында айтылып, үн ыргагы көтөрүңкү чыкса, экинчи «ошого» деген сөз синтагмалык бирдиктин башында айтылып, үн ыргагы көтөрүңкү айтылып жатат. Синтагмалык басым синтагмалык бирдиктин аягына жана башына түшүп жатат, демек, синтагмадагы кайсы бир сөздүн көтөрүңкү айтылышын синтагмалык басым дейбиз. Синтагмалык басым түшкөн сөз коммуникативдик маанилүү элемент болуп саналат жана калган синтагмадагы сөздөр ага ыкташат. Фразадагы синтагмалардын чектелиш каражаты бир жагынан үн ыргагынын айтылышына жараша болсо, экинчи жагынан басымга, тынымга байланыштуу болот. Басым үн ыргагы менен кошо айтылганда гана синтагмалардын чегин ажыратат.

Синтагмалардын айкалыштарындагы үн ыргагынын кыймылын, негизинен, төрт топко бөлүштүрүүгө болот:

1. Биринчи синтагманын бүтүшүндө үн ыргагы көтөрүңкү айтылат, экинчи синтагмада да үн ыргагы көтөрүңкү тондон башталат;

2. Биринчи синтагманын аягында үн ыргагы төмөндөйт, экинчи синтагманын башталышы көтөрүңкү үн менен айтылат;

3. Биринчи синтагманын аягы көтөрүңкү үн менен бүтүп, экинчи синтагма жогорку тондон башталып, фразанын аягында төмөндөйт;

4. Биринчи синтагманын аягында үн ыргагы төмөндөп, экинчи синтагма төмөнкү тондон башталат.

Фразалык (логикалык) басым интонациянын башка элементтери - үн ыргагы, тыным, темп жана башкалары менен айкашканда гана сүйлөөчүнүн айтып жаткан ой-пикирин, ички сезимин толук билдирип, кайсы ойду баса белгилеп жаткандыгын аныктайт. Фразалык басым сүйлөм ичиндеги бир же бир нече сөзгө түшүшү мүмкүн. Фразалык басым кайсы сөзгө же синтагмага түшүп жаткандыгы көбүнчө айтымдын контексти, мааниси аркылуу билинет.

Тула боюн калчылдатып келген ачуу менен ызага чыдамы тизгөнүп, ичтен кайнап чыккан жинин албай, эриндери дирил дей килди.

- Кана? - деди, дирилдеген эриндерин баса албай Сегизбаевди акшыя карап. -Дагы эмне демексиң?

- Бул эмне деп суйлөшкөнүн, Танабай? - деп Чоро ортого түшө калды.

- Кой. Ишиндин жөн жайын түшүндүрүп бер. (Ч. Айтматов, «Гүлсарат», 141).

Бул айтым түрмөктөрүндөгү фразалык басым «Кана?», «Эмне демексиң?», «Танабай», «Жөн жайын» деген сөздөргө жана сөз айкаштарына түшүп жатышат.

Демек фразалык (логикалык) басым эч качан эмоционалдык жактан нейтралдуу болбойт. Ал айтым ичиндеги кайсы гана сөз же сөз айкашы болбосун эмоционалдык түр берип, кайсы бир ички сезимди бөлүп көрсөтүүгө шарт түзөт. Синтагмаларга тушкөн фразалык басымдын натыйжасында лексикалык каражаттары бирдей эле айтымдар маанилик жактан өзгөргөнүн көрөбүз.

Мисалы: Китеп столдун үстүндө жатат.

Китеп столдун үстүндө жатат.

Биринчи айтымда столдун үстүндө китеп жатканын туюнсак, экинчисинде, китеп башка жакта эмес, столдун үстүндө гана жатканын билдик.

Интонациянын негизги элементтеринин бири болгон фразалык басымды сөз басымы, синтагмалык басым менен карама-каршы коюу мүмкүн эмес. Алар өз ара тыкыс баланышта. Сөз жана синтагмалык басымсыз фразалык басым айтылбайт. Мындай касиет алардын жалпылыгын түзөт.

Үндүн күчү. Физикалык көз караштан алганда үндүн күчү - үн толкуну таралган багытка перпендикулярдуу бирдик аянт аркылуу өтүүчү үн толкунунун орточо энергиясы. Үн күчү анын басымына, чөйрөсүнүн касиетине жана толкундун формасына көз каранды. Тилдин интонациялык кубулушун изилдеген айрым эмгектерде үн күчүн интонациянын составдык элементтеринин катарына кошушпайт. Мунун бирден бир себеби, ал окумуштуулар басым менен үн күчүн бир мааниде карагандыгын, башкача айтканда басым менен үн күчүнүн ажырымын бербегендигинен көрөбүз. Албетте, үндүн күчү, басым, үн ыргагы, үн узундугу менен ажырагыс тикеден тике байланышкан менен интонациянын башка элементтери сыяктуу эле өз алдынча компонент болуп саналат. Үндүн күчү деп үн толкунуна перпендикулярдуу абалда турган 1 см аянт аркылуу 1

секундада өткөн энергиянын санын айтабыз. Үндүч күчү термелүүнүн аралыгына көз каранды: термелүүнүн аралыгы канчалык чоң болсо ошончолук күчтүү болот. Үндүн күчү децибел менен өлчөнөт жана төмөнкү формула аркылуу туюнтулат: $j \frac{P_0}{P_x}$

P_x

Мында P_0 - үн басымынын эң алгачкы деңгээли **0,0000204** н/м² га барабар; P_x - үн басымынын өлчөнүү деңгээли.

Үндүн күчү менен үндүн басымынын ор-тосунда квадраттык көз карандылык бар: үндүн басымы 2 эсе көбөйсө, үндүн күчү 4 эсе көбөйөт. Үндүн ар кандай басымынын угуу органдарына тийгизген таасирин изилдөөдө үндүн күчүнүн төмөнкү жана жогорку чегин аныктайбыз. Төмөнкү чеги - үндүн кулакка угулуу чеги, жогорку чеги - үндүн кулакты тундуруу чеги. Үндүн кулакка угулуу чеги деп үндүн, добуштун кулакка араң эле угулушун айтабыз. Эгер үндүн басымы бир аз кичирейсе, анда үн кулакка угулбай калат. Башкача айтканда үндүн угулуу чеги - үндүн кулакка угула турган эң төмөнкү басымы. Үндүн басымы улам жогорулап отуруп, акыры бир мезгилде кулакты тундурган абалга жетет. Бул үн басымынын кулакты тундурган чеги деп аталат.

Үндүн энергиясынын динамикалык структурасы болуп созулуш, жыштык жана үндүн күчү эсептелет.

Созулуш (Т м/сек). Созулуш деп кептин максималдуу жана минималдуу убакыт ичиндеги айтылган учурун айтабыз.

Эксперименттик фонетикада кептин үзүмүнүн созулушун миллисекунда, башкача айтканда, секунданын миңден бир үлүшү менен өлчөйт. Тыбыштын созулушу кептин тездигине, басымга жана башка факторлорго жараша болот.

Жыштык (F нт). Үн - термелүүнүн натыйжасы, ошондуктан толкундар ар кандай термелет, кээси жай,

кээси бат. Мындай толкундар термелүү жыштыгы менен мүнөздөлөт. Жыштык үндүн бийиктигин, үн түйүндөрүнүн термелүү жыштыгын аныктайт. Башкача айтканда, үндүн күчү термелүүнүн санына байланыштуу болот. Термелүүнүн көлөмү чоң болсо үн күчтүү, канчалык кичине болсо, үн күчсүз болот. Жыштык деген түшүнүккө убакыт да ки-рип кетет, анткени толук термелүү кандайдыр бир мезгилдин ичинде ишке ашат. Үндөрдүн термелиши герц /гц/ менен өлчөнөт. Бир гц деп бир секунданын ичинде толкундун бир жолу термелүүсүн айтабыз. Демек үн жыштыгы деп убакыт бирдигиндеги термелүүнүн санын түшүнөбүз. Маселен, үндүн термелүү жыштыгы 1 гц болсо, анда 1 сек. убакытта үн түйүнү 1 жолу толук термелет дегенди билдирет. Ал эми үн түйүнү 1 секундада 250 жолу термелсе, жыштыгы 250 гц болгон үн чыгат.

Тембр. Үндөр негизги тондон жана ага гармоника кошумча болуп татаал үндөн турат. Негизги тон менен гармониканын салыштырмалуу күчүнүн карым-катышы үндүн сапаттык белгисин түзөт. Ал тембр деп аталат. Тембр сүйлөөчүнүн жеке белгисин айырмалап көрсөтөт. Тембрди терең изилдөө үчүн аны жарык сыяктуу жыштыктарга бөлүп, үч түрлүү моделде көрсөтүү талапка ылайык.

Тембрдин ар түрдүүлүгү интонациянын коммуникативдик функциясына эч кандай таасирин тийгизбестен, кайсы бир эмоционалдык акыбалды билдиргенде гана үндүн өзгөчөлүгүн аныктайт.

Тембр кеп агымын уюштуруп, сөз айкалыштарына ажыратпайт жана интонациялык бирдиктерди өз ара байланыштырбайт. Ал тек гана үндүн жагымдуулугун же жагымсыздыгын аныктайт.

Тыным. Интонациянын составдык элементтеринин ичинен тынымды өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Кеп

агымында өзүнүн аткарган функциясына карата тыным өз ара синтаксисттик эмес физиологиялык тыным, эксперттүү маанисиндеги тыным, ажыратуучу тыным, синтаксисттик тыным, баяндоочтук тыным, байланыштыруучу тыным жана ритмдик тыным болуп бөлүнөт.

Синтаксисттик эмес тыным, же физиологиялык тыным кеп агымында физиологиялык, психологиялык жана ойдун логикалык жактан үзүлүш себебинен пайда болот. Башкача айтканда, сүйлөөчү, айтып жаткан оюн андан ары улантуу үчүн же кандайдыр бир психологиялык жагдайдын натыйжасында пайда болгон тыным. Сүйлөп жаткан адам 9 сөздүү айтымдан кийин сөзсүз физиологиялык тыным жаеайт. Эксперттүү маанисиндеги тыным биринчи айтымда козголгон ой ага катар келген экинчи айтымда да уланарын, толукталарын билгизет. Мындай тыным көбүнчө бир өңчөй мүчөлүр катышкан айтымдарга мүнүздүү. Мисалы: *Интонациянын составдык компоненттерине төмөнкүлөр кирет: үн ыргагы, басым, үн күчү, тыным ж.б.*

Ажыратуучу тыным - сүйлөм менен сүйлөмдү бири-биринен ажыратып турат: *Көчмөн кыргыздардын чарбалык турмушунда аңчылык маанилүү ролду ойнойт. Бул тууралуу жазма даректерде айтылат. жана тоо-ташка чегилген сиреттердө баяндалат. (Кыргыздар.1991)*

Синтаксисттик тыным - айтым элементтерин бири-биринен ажыратып туруучу синтаксисттик катышта колдонулат: *Кыргыздар - Борбордук Азиянын эң бай-ыркы элдеринин бири. Алар Сибирдин көчмөн урууларынын биринчи бирикмесин - кыргыз каганатын түзүшкөн.*

Ремалык тыным бул айтым элементтеринин арасына келип, кыргыз тилинде көбүнчө макал-лакаптардын арасына келет: *Ата сөзү - ар намыс. Мекенди коргоо -ыйык милдет.*

Байланыштыруучу тыным тең байланышты чыңап, айтым ичинде интонациялык негизги үзгүчүлүк катары сыпатталат.

Ритмдик тыным ыр саптарындагы ритмика менен тыгыз байланыштуу болот. Ритмикалык бөлүкчөлөрдүн чектери кайсы жерге келсе, ошол жерде тыным жасалат, мындай учурларда ыр жолдорундагы цензура паузалардын орундары бирде грамматикалык паузалардын ортосунда тушма-туш келип, бирде туш келбей кайчы өтүп кете берет.

Интонациялык эмес тыным бир нече бөлүккө бөлүнөт: кырдаалдык тыным, жекелик (индивидуалдык) тыным жана физиологиялык тыным болуп. Кырдалдык тыным кандайдыр бир айтыш жаткан ойду жаздыруу үчүн же сүйлөөчүнүн эркин аткаруу үчүн атайылап жасалат. Мындай тыным, көбүнчө жат жазуу жазып жатканда же команда бергенде колдонулат. *Какайгыла! Түздөнүңдө! Тургула!* ж.б.

Темп. Темп аткарган кызматы боюнча, башкача айтканда, функциясы боюнча төрткө бөлүнөт: 1) аныктагыч темп; 2) кырдаалдык темп; 3) индивидуалдык темп; 4) интонациялык темп.

Тилге же анын формаларына (диалектилерине) тиешелүү темпти аныктагыч темп деп айтабыз. Кырдаалдык (ситуациялык) темп деп, кеп элементтеринин кырдаалга жараша өзгөрүшүн айтабыз. Лектор лекция окуп жатканда айтып жаткан ою түшүнүктүү болуш үчүн жай темп менен окуйт. Күндөлүк практикадан байкалгандай орус тилине караганда кыргыз тилинин темпи батыраак.

Индивидуалдык темп сүйлөөчүнүн жеке өзгөчөлүгүн көрсөтөт жана сүйлөөчүнүн психофизиологиялык өзгөчөлүгү менен тыкыс байланышта болот. Индивидуалдык темп ар бир адамдын психо-

физиологиялык өзгөчөлүгү менен байланышта болот. Кээ бир адамдар быдылдап бат-бат сүйлөсө, кээси шашпай жай баракат сүйлөшөт. Индивидуалдык темп адамдын мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн да аныктайт.

Акустикалык жана артикулярдык жактан тилдин нормасы менен айтылган айтымдардагы темп интонациялык темп деп аталат. Адам кубанганда, ачуусу келгенде айтып жаткан кебинин темпи тездейт, ал эми какшыктап же тамашаласа, тескерисинче, темп жайыраак айтылат.

Кыргыз тилиндеги жай, суроолуу, буйрук жана илептүү айтымдарга темп түздөн-түз таасирин тийгизет. Жай айтым жай, салмактуу темп менен айтылат. Суроолуу айтым кыргыз тилинде орточо темп менен айтылса, буйрук жана илептүү айтымдар бат темп менен айтылат. Демек темптин айтылышы кыргыз кебинин интонациясына өз таасирин тийгизбей койбойт.

Текшерүү үчүн суроолор:

1.

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1.

8-лекция Тема: Графика

Маселелер:

1. Жазуу жөнүндө жалпы түшүнүк.
2. Кыргыз жазуусунун тарыхынан.
3. Азыркы кыргыз алфавити.

1. «Графика» деген термин гректин «**grapho**» деген сөзүнөн алынган, кыргызча "**жазамын**", "**чиемин**", "**сүрөт тартам**" дегенди билдирет. Тил илиминде графика деп жазууда колдонулуучу бардык белгилердин системасы - алфавиттеги тамгалар, түрдүү шарттуу белгилер аталат. Графика тил жөнүндөгү илимдердин практикада колдонулуучу бөлүгү болуп, ар кайсы тилдин алфавитиндеги тамгалардын составын, алардын басма жана жазма түрүндөгү жазылыштарын, тамгалар менен тыбыштардын ортосундагы мамилелерди, б.а. тамгалардын тыбыштык маанилерин аныктайт.

Тыбыштуу кептин графикалык белгилердин жардамы менен кандайдыр бир нерсенин (кагаздын, тактайдын, ж.б.) бетинде чагылышы жазуу деп аталат. Жазуу - адамзаттын өнүгүшүндөгү зор табылгалардын бири. Оозеки тил карым-катнаш процессинде мезгилдик жана мейкиндик жактан чектелген болсо, жазуу аркылуу ой-пикирди эң алыскы аралыктарга да, кийинки муунга да түбөлүк калтырууга болот. Жазуунун жардамы менен адамзат өзүнө чейин кылым санап түзүлгөн рухий дөөлөттөрдү өздөштүрөт жана өзү жараткандарды укумдан-тукумга мурастайт. Жазуу оозеки тилдин айрым кемчиликтерин толуктайт. Ал жаныбызда жок адам менен сүйлөшүүгө жардам берет (кат алышуу, ж.б.). Жазуунун практикалык мааниси мына ушунда.

Оозеки тилге салыштырмалуу жазуу пикир алышуунун кошумча куралы катары кийинчирээк пайда болгондугу белгилүү. Адамдын тыбыштык тилинин пайда болушун 400-500 миң жыл менен чектесек, жазуунун келип чыгышын илим акыркы 2-3 миң жыл менен байланыштырат. Жазуунун азыркыдай көрүнүшүнө өсүп жеткиче дүйнө элдери төмөнкүдөй жазууларды колдонушкан:

- 1) Пиктографиялык жазуу.
  - 2) Идеографиялык жазуу.
  - 3) Фонографиялык жазуу.
- Ар бирине кыскача токтолобуз.

1) Пиктографиялык (сүрөттүк) жазуу (Латын сөзү «Pictus» - «сүрөт»). Бул -жазуунун эң байыркы түрү. Анда кандайдыр бир кабарды, ойду билдирүү үчүн аны чагылдырган сүрөттөр тартылган. Берилген ой ошол сүрөттөрдү чечмелөө аркылуу түшүнүктүү болгон. Сүрөттүк жазуулар - пиктограммалар аска-зоонун, таштын, сөөктүн, тал-теректин боорунан, беттеринен табылган. Алсак, таш бака – кургакчылыкты, жаа жебеси - согушту билдирген. Бирок мындай жазуу тилдин түзүлүшүн толук чагылдыра алган эмес.

2) Идеографиялык жазуу (Грек сөзү «Idea» - «ой», «түшүнүк»). Жазуунун бул түрүндө ар бир түшүнүк (сөз) атайын белгилер - идеограммалар менен туюнтулган. Баяндалуучу ой тийиштүү түшүнүктөрдү билдирген шарттуу белгилер аркылуу жазылган. Ал сүрөттүк жазууга караганда алда канча өнүккөн жазуу болгон. Алсак, деген идеограмма "адам" дегенди, деген идеограммалар "тоо" дегенди бирок бул жазууда идеограммалардын саны көп болгондуктан, аларды өздөштүрүү көп кыйынчылыктарды

туудурган. Азыр идеографиялык жазуунун үлгүсү Кытай, Япония, Кореяда колдонулат.

3) Фонографиялык (тыбыштык) жазуу – Грек сөзү «φωνα» - «тыбыш») ар бир тыбыш жеке-жеке белгилер менен туюнтулган жазуу. Ал жазуунун эң өнүккөн түрү болуп саналат. Тилдин өзгөчөлүгүн толук чагылдыра алат жана колдонууга өтө ийкемдүү. Азыркы дүйнө элинин көпчүлүгү дал ушу жазууну пайдаланышат. Алгачкы тыбыштык жазуу финикиялыктар (б.з.ч. 2 миңинчи жылдыкта) тарабынан түзүлүп, чыгыш жана батыш элдерине тараган. Азыркы кыргыз, орус, англис, тилдеринде колдонулган жазуулар фонографиялык жазуу б.с.

2. Тил коомдук кубулуш, анын пайда болушу жана өнүгүшү коомдун өнүгүп-өсүшү менен байланыштуу. Ошондуктан кыргыз тилинин жана анын жазуусунун тарыхы да кыргыз элинин тарыхы менен түздөн-түз байланыштуу изилденүүгө тийиш.

Кыргыз эли өзүнүн улуттук жазуусуна Улуу октябрь революциясынын кийин гана ээ болгон. Бирок мындан революциядан мурдагы мезгилдерде кыргыздар эч кандай жазууну билген эмес, б.а. жазуусу болгон эмес деген жыйынтык чыгарууга болбойт. Археология жана тарых илимдеринин маалыматтарына караганда, кыргыз эли бир нече жазуу системасынан пайдаланып келген. Алар: орхон-енисей, байыркы уйгур, араб, латын жазуулары.

1) Орхон-енисей жазуусу.

Биздин замандын VII-VIII кылымдарында Енисей дарыясынын жогорку агымында жашашкан ата-бабаларыбыз да орхон-енисей жазуусун же байыркы түрк алфавитин пайдаланышкан. Бул алфавит кийинчирээк

Орхонго (Монголияга), Ортоазияга чейин тараган. Ал жазуу байыркы түрктөрдөн калган эстеликтерде - хандардын, аскер башчылардын, уруу жетекчилеринин мүрзөлөрүнүн үстүнө коюлган эстелик таштардын беттеринде, аскалардын боорунда, металл, чопо, жыгачтан жасалган идиштердин, башка түрдүү буюмдардын беттеринде сакталып калган. Түрк жазуулары жөнүндөгү маалымат XVIII кылымдан тарта илимде белгилүү болгону менен аларды XIX кылымдын акырында гана даниялык окумуштуу В.Томсен жана орус түркологу В.В.Радлов алгачкылардан болуп окушуп, жазуунун түрк элдеринин улуу мурасы экендигин далилдешкен.

Байыркы түрк эстеликтеринде 8 кыска (а, е, о, ө, у, ү, ы, и) жана 8 созулма үн-дүүлөрдүн (аа, ее, оо, өө, уу, үү, ыы, ии) болгондугу белгилүү. Байыркы созулма үндүүлөрдүн көптөгөн түрк тилдеринде кыскарып, айрым түрк тилдеринде сакталып калгандыгын Щербек, А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, Б. Серебренников, Н. З. Гаджаева ж. б. окумуштуулар өз изилдөөлөрүндө жазып кетишкен. Ал эми азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн кийинчерээк пайда болгондугу, ошону менен бирге байыркы кыска үндүүлөрдүн бар-дыгы азыркы түрк тилдеринин дээрлик бардыгында жолугарын көрөбүз. Байыркы түрк жазуу эстеликтеринде он алты үнсүз тыбыш колдонулган: б, г, д, з, й, к, л, м, н, ң, и, р, с, т, ч, ш. Азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн: ж, в, х, п, тыбыштары байыркы кыргыз жазма эстеликтеринде колдонулган эмес. Байыркы кыргыз жазмаларындагы үнсүз тыбыштардын жасалышы ордуна жана жасалышыгына карай бөлүнүшү азыркы кыргыз тилиндеги үнсүздөрдүн классификациясына окшош келет.

Байыркы кыргыз (түрк) жазма эстеликтеринде үндүү тыбыштардын үндөшүү мыйзамы сакталган. Орхон-Энесай эстеликтеринде таңдай күүсүнө жараша эки же

андан көп муундарда жалаң жоон жана ичке гана үндүүлөр жолугат: киши, элиг, аркар, агым, балык, балбал, бирик, идиш, буйур, каган, кылыч, огуз, тайгак, тогуз, улуг, уйгур, элчи, эркин, эмгек; эрин күү-сүнө карата мисал: үдүр, үчүн, төрүсү, огул, күмүш, кутлуг ж.б.

Байыркы түрк эстеликтеринин сөздө-рүндөгү муундардын негизги типтери төмөнкүдөй: V: у, и-ни, а-та, а-па; УС: аб, ер; СУ: те, ба-га; СУС: бир, бар, баш; УСС: алп, аст; СУСС: корк, кырк, барс, төрт ж.б.

Ошентип, байыркы түрк алфавитинде 38 тамга болуп, оңдон солго, же жогортон төмөн карай жазылган. Алар 8 үндүү, 16 үнсүз, бардыгы 24 фонеманы билдирген. Тамгалардын 70-80% и түрк элдеринин уруу тамгалары менен окшош. Бул жазма V-VIII түрк элдеринин тарыхын, үрп-адатын, маданиятын баяндайт. Ал түрк адабиятынын байыркы үлгүлөрү болуп саналат.

2) Байыркы уйгур жазуусу. Орхон-енисей жазуусу IX-X кылымдарга чейин колдонулуп келген. Тарыхый маалыматтарга караганда бул мезгилден кийин түрк уруулары уйгур жазуусу деп аталган жазуу системасына өтүшкөн.

Бул жазуунун уйгур жазуусу деп аталып калышынын себеби, биринчиден, уйгурлар Борбордук Азияда өзүнчө мамлекет болуп маданияты өнүгүп турган мезгилде согди алфавитинин негизинде түрк урууларынын фонетикалык закон ченемдүүлүгүнө ылайыкталган жаңы түрк алфавитин түзүшкөндүгүнө байланыштуу болсо, экинчиден, ал алфавит менен жазылган эстеликтердин көпчүлүгү уйгурлар жашаган жерлерден табылгандыгына байланыштуу. Уйгур алфавити менен жазылган эстеликтерди изилдөө иши XIX к. I-жарымынан башталган. Бул жазуу 1881-жылы француз окумуштуусу Ю.Клапрот тарабынан биринчи жолу окулган. Бул иште академик В.В.Радловдун да салымы зор.

Уйгур алфавитинин составы үндүүлөрдү белгилөөчү 5 тамга, үнсүздөрдү белгилөөчү 17 тамгадан туруп, 28 фонеманы билгизген. Жазылышы жана түзүлүш принциби орхон-енисей алфавитине окшош.

Түрк элдери үчүн орток мурас болгон "Өгүз наама", Жусуп Баласагындын "Кутгуу билим" поэмасы, Хорезминин "Махабат наама" ж.б. чыгармаларынын уйгур арибиндеги көчүрмөлөрү бар. Демек, уйгур жазуусун башка бир катар түрк элдери менен бирге кыргыздардын бабалары да пайдаланган.

3) Араб жазуусу. Бул жазуу дүйнөдө таралышы боюнча латын жазуусунан кийинки орунда турат. Ал б.з. VI кылымдын башында пайда болгон, теги арамей жазуусу менен байланышат. Бул алфавитте 28 тамга болгон, алар сөз башында, ортосунда, аягында келиши боюнча айырмаланып, ондон солду карай жазылган.

Араб жазуусу Ортоазия калктарына ислам дини менен кошо тараган. Ислам дининин ыйык китеби "Куранды" башка тилге которууга тыюу салынган жана бардык диний жөрөлгөлөр араб тилинде жүргүзүлүп, жергиликтүү тилдер кысымга алынган. Мындай кырдаал түрк элдерин өз жазууларын унутуп (орхон-енисей, уйгур) араб жазуусуна өтүшүнө алып келген. Түрк элдери бул жазууну миң жылдан ашык мезгил колдонду. Ага негизделген түркий жазма адабий тили өнүккөн. Көптөгөн иш кагаздар, тарыхый даректер, санжыра, ыр түрүндөгү чыгармалар жазылып, биздин күнгө жеткен.

Кыргыз эли да революцияга чейин орток түркий тилин, анын графикалык системасы болгон араб жазуусун колдонуп келди. Бул алфавит менен жазгыч акын Молдо Кылыч, туңгуч агартуучулар Эшеналы Арабай уулу, Осмонаалы Сыдык уулу өздөрүнүн алгачкы китептерин чыгарышкан. Бирок араб жазуусу түрк тилдеринин тыбыштык системасына туура келбеген: үндүү тамгалар аз

болгон, керексиз тамгалар орун алган, түрк тилдери үчүн зарыл болгон п,ч тамгалары болгон эмес.

Реформаланган араб алфавити. Октябрь революциясынан кийин араб жазуусу кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө мүмкүн болушунча ылайыкташтырылып, реформаланган (өзгөртүлгөн) кыргыз алфавити түзүлгөн. Анда 25 тамга болгон, үндүүлөрү – 4, үнсүздөрү - 20, кыбачы ичкертүүнүн кызматын аткарган. Бул алфавит менен 1924-жылы 1-кыргыз гезити "Эркин-Тоо" жарыкка чыккан. Ал жазуу 1930-жылга чейин колдонулуп, кыргыз улуттук маданиятынын түптөлүшүнө чоң салым кошкон.

4) Латын графикасы. Башка түрк элдери менен бирдикте кыргыз эли да 1928-жылдан тартып латын жазуусуна өтө баштады. Латын жазуусу жер шаарында кеңири тараган жазуу, б.з.ч. VII кылымдарда пайда болгон. Анын келип чыгыш теги байыркы грек жазуусуна барып такалат.

Түрк элдеринин жазуусун араб алфавитинен латын алфавитине өткөрүү маселеси 1926-жылы март айында Бакуда өткөн I түркологиялык съезд тарабынан чечилген. Кыргызстанда 1927-жылы декабрда латын алфавити мамлекеттик алфавит катарында кабыл алынат. Бирок, араб алфавитинен латын алфавитине өтүү бир эле мезгилде болбостон, 1929-жылдын аягына чейин басма сөздөрдө эки алфавит катар колдонулуп келди. 1930-жылдан баштап гана бардык жерлерде латын алфавити колдонулууга өтүү.

Латын графикасы түрк элдеринин тыбыштык өзгөчөлүгүн жакшы чагылдырган. Алфавит 25 тамгадан турган, үйрөнүүгө жеңил, жазууга оңой эле. Ал кыргыз элинин сабаттуулугун арттырып, маданий деңгээлин жогорулатууда зор тарыхый мааниге ээ болду.

3) **Алфавит** - тилдин жазуу системасында колдонулган бардык тамгалардын белгилүү орун тартипте берилген тизмеси.

Орус графикасынын негизинде түзүлгөн азыркы кыргыз алфавити 1940-жылы декабрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин кезексиз чакырылган сессиясында жактырылып, колдонула баштаган. Орус графикасы славян азбукасынын негизинде келип чыккан. Аны IX кылымда болгар элинин уулдары, эки бир тууган Кирилл менен Мефодий түзгөн.

Жаңы кыргыз алфавитине орус алфавитиндеги 33 тамга толук кабыл алынган жана кошумча кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайык ө, ү, ң тамгалары киргизилген.

Азыркы кыргыз алфавити 36 тамгадан турат: **а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ү, ф, х, ц, ш, щ, ь, ы, ь, э, ю, я.** (5-таблица)

Булардын ичинен 22 тамга үнсүз тыбыштарды, 8 тамга үндүү тыбыштарды билдирет. 4 тамга (я, е, ё, ю) кыргыз тилинде йоттошкон тыбыштарды билдирсе, 2 тамга (ь, ь) эч кандай тыбышты билдирбейт. Алфавиттеги ар бир тамга баш жана кичине (ь, ь тамгаларынан башкасы), басма жана жазма түрлөргө ээ.

Кыргыз графикасынын өзгөчөлүктөрү:

1) Кыргыз графикасында көпчүлүк тыбыштар бир тамга менен белгиленет: **а, б, в, д, з, и, й, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ү, ф, х, ц, ш, щ, ч, ы, э.**

2) Созулма үндүүлөр кыска үндүү тамгалардын эки кайталанып жазылышы аркылуу туюнтулат: **аа, ээ, оо, өө, уу, үү.**

3) Бир эле [э] үндүү тыбышы сөз башында ортосунда жана аягында эки түрдүү тамга менен э, е белгиленет: **эне, эреже, эрке ж.б.**

4) Алфавиттеги к, г, ж тамгалары экиден тыбышты билдирет. Сездө ичке же жоон үндүү менен келгендигине карай - 2 тыбышты билдирсе да, алфавитте бир гана тамгасы бар.

5) Йоттошкон я (йа), е (йе), ё (йо), ю (йу) тамгалар эки фонеманы берет: таяк, коен, чие, уюм, ж.б.

6) Эгер й тыбышынан кийин оо, уу созулмалары келсе, йоттошкон тамга (е, ю) жана кыска о, у тамгалары менен катар жазылат: аюу, коюу, баео, союу ж.б.

7) Үнсүз в, ф, х, ц, щ тамгалары, ь, ъ белгилери дээрлик орус тилинен кабыл алынган сөздөрдө гана колдонулат: фонарь, химия, цирк, щётка, лагерь, объект, вагон ж.б.

Ошентип, азыркы кыргыз алфавити дале болсо такталууга, толуктоого муктаж. Бул маселе жөнүндө илимий чөйрөдө талаш-тартыштар жана кайрадан латын алфавитине өтүү жөнүндөгү сунуштар болуп жатат.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Жазуу деген эмне? Анын келип чыгыш себептери кайсылар?
2. Жазуунун оозеки кептен артыкчылыгы эмнеде?
3. Адамзат коому колдонгон жазуулар кайсылар?
4. Кыргыз эли колдонгон жазуулар жөнүндө айтып бергиле.
5. Алфавит деген эмне? Тамга менен тыбыштын айырмачылыгын түшүндүргүлө.
6. Азыркы кыргыз алфавити качан кабыл алынган?

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1 . Адам баласынын турмушундагы жазуунун мааниси.

2. Орхон-енисей жазууларынын табылышы жана изилдениши.

3. Кыргыздардын араб жана латын алфавитинде жазган эмгектери жөнүндө.

4. Кыргыз элинин орус алфавитине өтүшүнүн себептери жана натыйжасы.

5. Кыргыз алфавити тууралуу илимпоздордун ойлору.

9-лекция

Тема: Кыргыз орфографиясы жана орфоэпиясы

Маселелер:

1. Орфография. Кыргыз орфографиясынын принциптери.
2. Орфоэпия. Азыркы кыргыз орфоэпиясынын негизги эрежелери.

1. Орфография - белгилүү бир тилдеги сөздөрдү жана алардын маани берүүчү бөлүктөрүн бир түрдүү жазуу үчүн белгиленген эрежелердин системасын үйрөтө турган тил илиминин бир бөлүгү. Бул термин грек тилинин «*orphos*» «туура» жана «*grapho*» «жазам» деген сөздөрүнөн алынган.

Тил илиминде орфографиянын мааниси абдан зор. Адамдар ортосундагы жазуу жүзүндө пикир алышууда бир эле сөздүн айтылышына карай ар түрдүү варианттар келип чыгат. Алсак, нанга-наңга, түнкү - түңкү, көз сал - көс сал, чабелекей-чабалекей, баки-маки, бакта-пахта ж.б. Бул сыяктуу бир эле сөздүн бир нече түрдө жазылышы адамдардын бири-биринин оюн толук түшүнүшүнө бир топ кыйынчылык келтирип, жазууда баш аламандыкты пайда кылмак. Мына ушул чар жайыттыкты болтурбоо үчүн, б.а. сөздөрдү адабий тилдин нормасына ылайык бир кылка кылып жазуу нормаларын белгилөө орфографиянын милдети б.с.

Кыргыз тилинин орфографиясы дагы адамдардын тилиндеги жергиликтүү (диалектилик, говордук, ж.б.) өзгөчөлүктөрдү адабий тилдин нормасына баш ийдирип, жалпы улут үчүн бирдей тартипте жазуу үчүн кызмат

кылат. Анын түзүлүү жана өнүгүү тарыхын 20-жылдардын орто ченинен баштап эсептөөгө болот. Анткени мында ушул жылдардан баштап кыргыздардын улуттук жазуусу түзүлүп, жазма адабий тили калыптана баштаган. 1924-жылы 7-ноябрда кыргыз тарыхында биринчи болуп, өз эне тилинде «Эркин-Тоо» (кийинчирээк «Кызыл Кыргызстан», азыркы «Кыргыз Туусу») газетасынын 1-саны чыкты. 1924-25-жылдардан баштап кыргыз тилинде алгачкы окуу китептери жана окуу куралдары, ар түрдүү адабияттар чыга баштайт. Муну менен катар орфографиянын айрым эрежелери да иштелип чыккан.

Алгачкы кездерде араб алфавитинин негизинде кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайык келген алфавитти түзүү, андагы тамгалардын колдонулушу жана сөздөрдүн жазылышы жөнүндөгү эрежелер түзүлдү. (Мисалы, кыбачы белгисин колдонуу, сөздөгү ордуна жараша тамгалардын жазылышы ж.б.)

Латын алфавитине өткөндө 1928-жылы май айында Кыргызстан эл агартуу комиссариаты тарабынан орфографияга төмөнкүдөй айрым өзгөрүүлөр киргизилген: үндүүлөрдү белгилөө үчүн кошумча ө, у, і тамгаларын; үнсүздөр үчүн v, f, x, h, тамгалары кабыл алынды, кыбачы алынып ташталды, ж.б. 1930-жылда бекитилген бул орфография 1938-жылга чейин колдонулуп келди. 1938-жылы «Кыргыз тилинин жаңы орфографиясы» кабыл алынган. Бул орфография бир кыйла артыкчылыкка ээ болгон, б.а. сөздү туура жазуунун негизги принциптери аныкталып, эрежелери толукталган.

Кыргыз эли орус графикасынын негизинде түзүлгөн алфавитке өткөндөн кийин, 1941-жылы 12-сентябрда жаңы кыргыз орфографиясынын эрежелери Кыргызстандын өкмөтү тарабынан официалдуу түрдө бекитилген. Бул орфография 1953-жылга чейин колдонулган. Андан соң ага 1955; 1971-жылдары айрым өзгөртүүлөр киргизилген

(энчилүү аттардын жазылышы; аягы катар үнсүздөр менен аяктаган орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышы, ж.б.) Натыйжада кыргыз орфографиясынын эрежелери барган сайын такталып, жакшыртылып жатат.

Орфографиянын алгач бир нече вариантта сунушталган долборлору (Б.Орузбаева, С.Мусаев, Т.Садыков, И.Аб-дувалиев, А.Жапаров, Ж.Мураталиева ж.б.лар) эчен ирет талкууланып, сыдыр-гыга салынган соң анын бирдиктүү вари-анты «Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы редакциясы» деген аталыш менен 2002-жылдын 28-июнунда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынын 3-№830-11 токтому менен бекитилди. Аталган мый-зам 2003-жылдын 1-январынан тартып расми түрдө ишке киргизилип, Мамлекет-тик тил жана энциклопедия борбору тара-бынан өзүнчө китепче болуп басып чыгарылды.

Бирок бул эрежелер да ырааттуу түрдө турмушка аша берген жок. Коомчулукта орфографиянын жаңы эрежелерин кайра карап чыгуу жана 1953-жылы кабыл алын-ган эрежелерди калыбына келтирүү боюн-ча ар кандай сунуш пикирлер айтыла баш-тады. Мына ушундай абалдын алкагында Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улут-тук комиссиянын демилгеси менен он ки-шиден турган атайын топ түзүлүп, орфог-рафиянын кайрадан иштелип чыккан жаңы варианты Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин кароосуна коюлду. «Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: жаңы редакциясы» деген аталыштагы бул вариант Жогорку Кеңештин токтому (№ 567, 26.06.2008) менен бекитилип, токтом ка-был алынган күндөн баштап күчүнө кир-гизилди.

Жазуу эрежелеринин жаңы редакциясы

Алфавиттин курамы жана графиканын эрежелери мурда кандай болсо, толук бойдон ошол калыбында кабыл сакталат.

Унгу сөздөрдүн **жазылышы** да ошол эле мурунку кабылында берилди. Алардын ичинен эки түрдүү айтылгандарынын эки вариантын жазуу жагы да өзгөрүүсүз калтырылат: *айыр айры, кцмөн кцнөм, уба-кыт убакты, кайыр кайры, бакыт бакты* ж.б.

Сөз мүчөлөрүн айтылышы боюнча жа-зууда мурда калыпташкан эрежелер толук бойдон сакталды. Ошол эле учурда айрым мүчөлөрдүн жазылышына тактоолор киргизилди. Алар төмөнкүлөр:

1. Адат өткөн чактын *-чу* мүчөсү улан-ган этиш сөздөрдүн *-ычу, -ичу, учу, -ици* формасында жазылышына чек коюлду: *барычумун эмес, барчумун, келцицици эмес, келцицици* ж.б.

2. Арсар келер чактын *-ар* мүчөсү үндүү менен бүткөн сөздөн кийин созулма үндүү менен, үнсүз менен бүткөн сөздөн кийин кыска үндүү менен жазылышын жөнгө салган жаңы эреже киргизилди: *иштээр, баштаар, ойлоор, караар, бирок барар, ке-лер, сатар, жирөр* лс.б.

Бириккен жана кошмок сөздөрдүн бирге жазылышы жалпысынан төмөнкү эрежелер аркылуу жөнгө салынат:

1. Тыбыштык түрү өзгөрүп, түгөйлөрү өз ара бириккен сөздөр бирге жазылат: *бцци, быйыл, кайер, жыңайлак, жылаңач, жылаңбаш, унчук, кайната, байке, агайын, былыр, бирсцици, антип, минтип, ушин-тип, ошенгип* ж.б.

2. Лексикалык мааниси күчүрттөнүп, өз алдынча колдонуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган сөздөр менен толук маанилүү сөздөрдүн айкашын түзүп, бир маани бе-рип турган кошмок сөздөр бирге жазылат: *карамуришөз,*

кечкурун, көбцнесе, арабөк, балжууран, караганг, алмончок ж.б.

3. Эки түгөйү тең өз алдынча лексика-лык мааниге ээ болбогон сөздөрдөн жасалган кошмок сөздөр бирге жазылат: *асыре-се, пгиригарак, жексур, ачкүсөн*,

4. Жат деген этиш кыскарып ат болуп айтылса, негизги этишке уланып, угулу-шунча бирге жазылат: *бараташ, келатат* ж.б.

5. Эчтеке, эчтеме, эчтемке, бирдемке, бирдеңке, бирдеме сыяктуу сөздөр бирге жазылат.

6. Урук, уруу, эл аттары (этнонимдер) кичине тамга менен башталып (солто, саяк, кыдык, орус, хакас), татаал түзүлүштөгү-лөрү айтылышынча бирге жазылат: *сарбагыш, карабагыш, боркемик, каракытай, бешикүрөң, чакчабай, кылычтамга, акби-лек, элчибай, отузуул* ж.б.

Кошмок сөздөрдүн бөлөк жазылышы калган бардык учурда ишке ашырылат: *көз айнек, козу карын, ач көз, ак көңүл, кол баишчы, аш казан, ат тиши, тааш бака, ат кулак, көк жал, кол жозма, көз карааш, көз карандысыздык, бал муздак, кум шекер, тааш көмүр, туш кийиз, туш кагаз, сейил бак, гүлбак, ак сокто, кийик от, аркар от, көк ала, кара күрөң, сары ала, ар ка чан, ар күңү, чуркап кел, таап ал, отура тур, өтө кооз, эң сонун, эч кчан, кимдир бирөө* ж.б.

Кош сөздөрдүн жазылышы калыпташкан салттуу эреже боюнча түгөйлөрүнүн арасына сызыкча коюлуп жазылат: *сак-саламат, аман-эсен, күч-кубат, эки-үч, улам-улам, бала-бакыра, ыпыр-сыпыр, тарс-турс, жылт-жулт, жирим-турум, ка-ада-салт* ж.б.

Энчилүү аттардын жазылышы, негизи-нен, мурдатан калыпташып, салтка айланган эрежелер боюнча ишке ашырылат: *Ала Арча, Ала-Бука, Ак Талаа, Чоң-Алай, Баш-Кара-Суу, Чоң-Сары-Ой, Ысык-Көл, Ысык-Ата,*

Сары-Челек, Ала-Тоо, Жепги өгүз, Эркин-Тоо. Жалал-Абад ж.б.

Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышы мурункудай эле орус орфографиясынын эрежелерине ылайык ишке ашырылат: *жюри, бокс, аффикс, арбитраж, герб, банк ж.б.*

Бирок булардын ичинен тилибиздин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө баш ийдири-лип айтылгандары ошол айтылышы боюнча жазылат: *белет, ашмүчкө, ирет, көзүр, саржан, мүштөк, момпосуй, тамеки, чыт, чиркөө, сот, борум, догдур, көпөс, жашик, самоор, керебет, цстөл, нөл, панар, гезит, бекет, кемсел, номур, мүнөт, мискей, шап ке, жаркөп, машине, меш, цилиндр, шот ке, плаш ж.б.*

Ошентип, кыргыз тилинин жазуу эре-желеринин жаңы редакциясы жарыялан-ган күндөн тартып расми түрдө күчүнө кирди. Анын жоболорун толук үйрөнүү жана турмушка ашыруу - ар бир кыргыз жаранынын атуулдук милдети.

Кыргыз орфографиясынын принциптери

Тыбыштык жазуудан пайдаланышкан тилдердин орфографиялык эрежелеринде бир нече түрдүү принциптер колдонулат. Алардын негизгилери катары фонетикалык, морфологиялык, тарыхый (традициялык), символдук (дифференциалдык, иероглифтик) принциптерди көрсөтүүгө болот. Ар бир тил өз орфографиясы үчүн өзүнүн фонетикалык өзгөчөлүгүнө, жазуу традициясына ж.б.га ылайык келүүчү тигил же бул принциптерди негизге алат. Мисалы, орус тилинин орфографиясы негизинен фонетикалык, морфологиялык, аз да болсо тарыхый принципке таянса, немец тили

морфологиялык жана тарыхый, англис, француз тилдери тарыхый принциптин негизинде гана жазылат. Ошондуктан сөздөрдүн жазылышы бардык эле тилдерде бирдей болбойт.

Кыргыз тилинин орфографиясын түзүүдө фонетикалык жана морфологиялык принцип негизге алынган. Кыргыз тили агглютинативдүү түзүлүштөгү тилдердин тобуна киргендиктен, уңгуга уланган мүчөлөр уңгунун акыркы муунундагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карай өзгөрүүлөргө учурап, ар түрдүүчө жазылат. Тилибизге мүнөздүү болгон бул сыяктуу өзгөчөлүккө байланыштуу сөздөрдүн уңгуларын да, мүчөлөрүн да бир түрдүү принциптин негизинде жазуу мүмкүн болбойт. Ошондуктан, сөздөрдүн уңгуларын жазуу үчүн бир принцип, мүчөлөрдү жазуу үчүн экинчи принцип колдонулат.

Сөздөрдүн уңгуларынын жазылышы морфологиялык принципке негизделген. Бул принцип боюнча уңгу сөздөр бардык учурда бирдей жазылыш керек. Мисалы, нанга эмес нанга, бүрөө эмес бирөө, чаштуу эмес чачтуу, б.а. тыбыштардын ар түрдүү фонетикалык закондорго ылайык өзгөрүп айтылышы эсепке алынбайт. Бул принцип боюнча ар бири өз алдынча мааниге ээ болгон сөздөрдөн түзүлгөн татаал сөздөрдүн ар бир компоненти бөлөк-бөлөк жазылат. Алсак, кераяк эмес кер аяк, агниет эмес ак ниет, бешманча эмес беш манжа, эканжы эмес эки анжы, ж.б.

Ал эми сөз мүчөлөрүнүн жазылышы үчүн фонетикалык принцип негиз болгон. Кыргыз орфографиясында мүчөлөр уңгуга уланганда кандай тыбыштык өзгөрүүгө учураса, ошол түрү боюнча жазылышына жол берилген. Мисалы: аталар, энелер, тоолор, көчөлөр, айбандар, кийимдер, коендор, үнсүздөр, балыктар, жемиштер, тооктор, чөптөр (-лар мүчөсүнүн өзгөрүшү) ж.б. Мына ушул фонетикалык принциптин

натыйжасында мүчөлөрдүн варианттуулуктары келип чыгат.

Кыргыз тилинин орфографиясына жалпысынан алганда

Морфологиялык жана фонетикалык принциптер негиз болгону менен, анда орфографиянын башка принциптеринин да элементи бар. Алсак, айрым сөздөрдүн жазылышы символикалык принципке негизделет. Аларга тыбыштык жагынан окшош болгон жалпы аттардан эчнилүү аттарды, карапайым сөздөрдөн урматтоо, сыйлоо иретинде айтылган сөздөрдү айырмалоо максатында баш тамга менен жазылышын көрсөтүүгө болот. Мисалы: күмүш-Күмүш, максат-Максат, жылдыз-Жылдыз, сиз-Сиз, адам-Адам ж.б.

Кыргыз лексикасына орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден көп сандаган сөздөр жана терминдер келип кирген. Азыркы кыргыз орфографиясында ал сөздөрдүн жазылышы традициялык принципке негизделген. Башкача айтканда, ал сөздөрдүн оозеки сүйлөөдө кандай айтылышына карабастан, орус орфографиясынын традициясында кандай жазылса, ошол типте жазылат. Мисалы: айт.тавел-жаз.табель, кывартал-квартал, жемпир-жемпер, айропорт-аэропорт, ж.б.

2) Адабий тилдин жазма жана оозеки түрү болот. Жазма түрү орфографиялык нормага ээ болсо, оозеки түрү айтылыш нормасына ээ болот. Адабий тилдин айтылыш нормаларын орфоэпия аныктайт. Орфоэпия деп оозеки сүйлөөдө бирдиктүү адабий айтылыштын нормаларын аныктай турган эрежелердин жыйындысы аталат. Бул термин грек тилинен кабыл алынган: «орос» - "туура" жана «ерос» «сөз, сүйлөө», т.а. "туура сүйлөө" деген маанини берет. Орфоэпия да, орфография сыяктуу адабий тилдин практикалык, күндөлүк турмушта колдонулуучу

ажырагыс бир жагы болуп, өзүнүн алдына тилдин айтылыш маданиятын көтөрүү жана калыптандыруу, ошол аркылуу пикир алышуу куралы катары жалпыга бирдей түшүнүктүү жана жеткиликтүү болуу максатын көздөйт. Азыркы мезгилде кыргыз адабий тилинин орфографиялык эрежелери белгилүү деңгээлде тартипке келтирилип иштелип чыкса, ал эми кыргыз тилинин адабий айтылышы толук нормага салынып, калыптанып бүтө элек, али да болсо түзүлүү процесси жүрүп жатат.

Орфоэпиянын эрежелери негизинен адабий тилдин жазма түрү менен оозеки түрүнүн ортосундагы айырмаларга карай түзүлөт. Ошого ылайык кыргыз орфоэпиясынын төмөнкүдөй негизги эрежелери бар:

I. Жеке турган уңгу сөздөрдүн туура айтылыш эрежелери;

- 1) Уңгу сөздүн курамында эки үндүүнүн ортосунда жана уяң [р], [л], [й] тыбыштарынан кийин келген [б] тыбышы жумшарып, жылчыкчыл [в] тыбышына өтүп айтылат.

Мисалы: орфогр. кабар, жибек, арбын, кербен, калбыр, обон - орфоэп. кавар, живек, арвын, кервен, калбыр, овон ж.б.

- 2) Кыргыз тилинде үнсүз тыбыштардын сөз курамындагы позициялык колдонулуш өзгөчөлүгү боюнча жумшак [б], [в], [г], [д], [ж] тыбыштары сөз аягында колдонулбайт. Ошондуктан орус тилинен кирген сөздөрдүн аягында келген жогорку тыбыштар каткалаңдашып айтылат. Мисалы: орфогр. клуб, архив, митинг, завод, доклад, шарж - орфоэп. клуп, архиф, митинк, завот, доклат, шарш, ж.б.

3) Башка тилден кабыл алынган сөздөр тилибиздин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайык ыңгайланышып айтылышы адабий нормага жатат.

Мисалы, орус тилинен кирген меш, чиркөө, соко, чот, орус, мүштөк, бөтөлкө, бөлкө, чайнек, картошка, керебет ж.б.; араб тилинен кирген адабият, адилет, абал, насип, саат, тарых, калк, ынтымак, ж.б.; иран тилинен кирген падыша, тарбия, кампа, дагара, маки, сабиз, пайда, шаар, ырас, ж.б. сөздөр.

II. Уңгуга мүчө уланган учурдагы туура айтылыш эрежелери:

1) Уңгунун аягы үндүү же уяң [й], [л], [р] тыбыштары менен аякталса, ага уланган мүчөнүн башындагы [б] тыбышы жумшарып, жылчыкчыл [в] тыбышы сыяктуу айтылат.

Мисалы: орфогр. балабыз, койбо, талбы, жерби - орфоэп. балавыз, койво, талвы, жерви, ж.б.

2) Үндүү менен башталган мүчөлөр уланганда, уңгунун аягындагы каткалаң [п] тыбышы жумшарып, [в] тыбышына өтөт.

Мисалы: орфогр. табыл, кабы - орфоэп. тавыл, кавы, ж.б.

3) Аягы уччул [н] тыбышы менен бүткөн сөздөргө кош-эринчил [б], [м] тыбыштары менен башталган мүчөлөр уланганда, [н] тыбышы [м] тыбышына өтүп айтылат.

Мисалы: орфогр. менби, тунма, сенби - орфоэп. мемби, тумма, семби, ж.б.

4) Уччул [н] тыбышы менен аяктаган сөздөргө [к], [г] тыбыштары менен башталган мүчөлөр уланса, сөз аягындагы [н] тыбышы [ң] тыбышына өтөт.

Мисалы: орфогр: нанга, бүгүнкү- орфоэп.нанга, бүгүңкү, ж.б.

5) Уччул жумшак [з] тыбышы менен аяктаган сөздөргө каткалаң [с], [ч] тыбыштары менен башталган мүчөлөр уланганда, мүчөнүн башындагы тыбыштардын таасири менеи [з] тыбышы каткалаң [с] тыбышына өтүп айтылат.

Мисалы: орфогр. жазчу, тузсуз, азсыра - орфоэп. жасчу, туссуз, асыра. ж.б.

6) Сөз аягында [ч] тыбышы [с], [т], [ч] тыбыштары менен башталган мүчөлөрдүн алдында [ш] тыбышына өтүп кетет.

Мисалы: орфогр. ачты, учта, жыгаччы, уччул - орфоэп. ашты, ушта, жыгашчы, ушчул, ж.б.

Ошентип, адабий тилдин нормасын сактоодо орфография менен орфоэпиянын эрежелери колдонулат. Ал эми аны бузуу же андан четтөө адамдын жазуу жана кеп маданиятын төмөндөтөт, жалпы окуучу же угуучу үчүн толук түшүнүктүү болушуна жолтоо болот. Ошондуктан ар бир билимдүү адам жалпыга бирдей адабий тилдин нормасында сүйлөй жана жаза билүүгө милдеттүү.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. "Орфография" жана "орфоэпия" деген терминдер эмне маанини билдирет?

2. Кыргыз орфографиясы качан түзүлгөн. Ага качан жана кандай өзгөртүүлөр киргизилген?

3. Орфография кандай принциптерге негизделип түзүлөт?

4. Кыргыз орфографиясындагы негизги принциптер кайсылар?

5. Орфоэпиянын милдети эмне?

6. Кыргыз орфографиясынын негизги эрежелерин санагыла,

7.Силер оозеки жана жазуу речинерде адабий тилдин нормасын сактайсыңарбы?

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1.Кыргыз тилинин орфографиясынын калыптануу процесси.

2. Азыркы кыргыз тилинин орфографиясы тууралуу.

3.Кыргыз тилинин орфоэпиясындагы тактала элек маселелер.

4. Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн өз ара жанаша айтылган учурдагы туура айтылыш эрежелери.

5. Кыргыз тилиндеги орфографиялык жана орфоэпиялык сөздүктөр тууралуу.

10-лекция

Тема: Транскрипция жана транслитерация.

Маселелер:

1. Транскрипция жөнүндө түшүнүк.
2. Транскрипциянын түрлөрү.
3. Транскрипциялык белгилер.
4. Транслитерация.

1. Транскрипция термини *көчүрүп жазуу* маанисин билдирген латын сөзүнөн келип чыккан. Демек, кеп агымында айтылган же текст тутумунда колдонулган сөздөрдүн тыбыштык жагын так жазуу үчүн колдонулган шарттуу белгилердин системасы *транскрипция* деп аталат. Транскрипцияда белги менен тыбыштын ортосунда так шайкештик камсыз кылынат да, бир тыбыш дайыма бир гана белги менен белгиленсе, бир белги дайыма бир гана тыбыш менен окулат.

2. Транскрипциянын түрлөрү

Кеп агымында айтылган же текст тутумунда колдонулган сөздөрдүн тыбыштык курамын так берүү жагынан фонетикалык транскрипция жана фонологиялык транскрипция болуп экиге бөлүнөт.

Фонетикалык транскрипцияда айтылган же жазылган сөздүн тутумундагы ар бир тыбыш өз-өзүнчө тамга менен белгиленет да, сөз чарчы кашаага алынат. Эгерде бир тыбыштын өзүнчө тамгасы жок болсо, окшош тыбыштын тамгасы колдонулуп, кошумча белгилер менен коштолот. Мисалы: [бал - б'ел' - бол? - б' °өл].

Көрүнүп тургандай, транскрипция учурунда жоон үнсүзгө кошумча белги коюлбайт. Ошондуктан сызыкча (') белгиси үнсүздүн ичке айтылышын, шакекче (°) белги үнсүздүн эриндешип айтылышын, сызыкча-шакекче ('°) белгилери үнсүздүн эриндешип ичке айтылышын

билдирет. Демек, өйдөкү төрт сөздүн башында [б,б',б̇,б̇'] да, сонунда [л,л',л̇,л̇'] да, ортосунда [а,е,о,ө] төрт-төрттөн ар башка тыбыш келет.

Фонологиялык транскрипцияда айтылган сөздүн тутумундагы тыбыштар эмес, фонемалар белгиленет. Мисалы: /бал - бел - бол - бөл/.

Мында, фонетикалык транскрипциядан айырмаланып, берилген төрт сөздүн башында бир гана /б/ фонемасы жана соңун-да бир гана /л/ фонемасы келет. Ал эми сөз ортосунда колдонулган /а,е,о,ө/ фонемалары ушул эле өңүттөгү [а,е,о,ө] тыбыш-тарына дал келет.

Ошентип, фонетикада иштетилген транскрипциянын түрлөрү дээрлик арбын. Алар ириде ар башка фонологиялык мектепте ар башка транскрипциялардын колдонулушу менен шартталат. Фонетикада колдонулган транскрипциялардын ичинен илимий коомчулукка кеңири белгилүү болгондору булар:

- ◆ эларалык фонетикалык ассоциациянын транскрипциясы,
- ◆ академик Щербанын транскрипциясы,
- ◆ проф. В.М.Наделяевдин өркүндөтүлгөн транскрипциясы,
- ◆ «Советтик түркология» журналынын транскрипциясы ж.б.лар.

3. Транскрипциялык белгилер

Транскрипциядагы алгачкы талап - анда колдонулган белгилердин ар биринин бирден гана тыбышка дал келиши. Транскрипцияга коюлуучу бул талапты аткаруу үчүн турмушта, негизинен, колдонулган алфавиттин мүмкүнчүлүктөрү пайдаланылат. Эгерде алфавиттин мүмкүнчүлүгү чектелүү болуп, тилде колдонулган фонемалардын белгилик мазмунун, тыбыштардын акустикалык жана артикуляциялык өзгөчөлүктөрүн бирдей даражада так бералбаса, анда аталган максатты ишке ашыруу үчүн транскрипциядагы кошумча белгилердин топтому колдонулат.

Транскрипцияда колдонулган алфавиттерден айырмаланып, транскрипциялык кошумча белгилер, негизинен, бирдей калыпка салынгандыгы менен айырмаланат.

«Советтик түркология» журналы сунуштаган жана көпчүлүк түркологдор тарабынан колдонулган транскрипцияда кыргыз тилиндеги сөздөрдү транскрипциялоо үчүн төмөнкү алфавит колдонулат.

Транскрипциялык алфавит:

а-а	аа-а:	ф-f	ч-щ
е-е	ээ-е:	в-v	ж-з
э-е	оо-о:	б-в	ш-щ
о-о	өө-ó :	т- t	р-г
ө-ө	уу- u:	д- d	й-j
ы-у	үү- ú:	н- n	к-k
и- i	п-р	с- s	ғ- γ
у- u	б- b	з- z	ң-η
ү- ú	м- m	л- l	х-h

Ал эми сөздөрдү траскрипциялоодо көпчүлүк фонологиялык мектептер тарабынан колдонулган жана кыргыз жана башка бардык түрк тилдерине шайкеш деп эсептелген кошумча белгилерди өзүнчө тизме менен берүүгө болот.

Транскрипциялык кошумча белгилер:

- ∴ - үндүүнүн созулушу,
- ˘ - үндүүнүн кыскарышы,
- ˜ - үндүүнүн мурундашы,
- ˙ - үнсүздүн ичкериши,
- ˚ - үнсүздүн эриндеши,
- ˆ - тыбыштын каткаландашы,
- ˘ - тыбыштын жумшарышы,
- ˘ - муунактагы басым,

| - муунактын чеги

Көрүнүп тургандай, муун ичиндеги үнсүз тыбыштардын үндүүнүн таасири менен жоон айтылышы өзүнчө шарттуу белги менен белгиленбейт. Ошондой эле интонациянын түрлөрү, үнсүздүн таасири менен үндүүнүн алга же артка жылыңкы айтылышы, эринчил үнсүздүн таасири менен ачык үндүүнүн эриндешип айтылышы, эрин үндүүнүн ушул эле шартта кош кабат эриндешип келиши, сөз аягында үнсүз тыбыштын жарылбай (импловивдүү) айтылышы жана башка бир катар учурлар бул тизмеде атайын белгилер менен көрсөтүлгөн жок.

Транслитерация

Транслитерация сөзү латындын *trans* -аркылуу, *littera* - тамга деген сөздөрүнөн келип чыгып, бир графикада жазылган текстти же аарым сөздөрдү башка графикага которуу деген маанини билдирет. Белгилүү бир алфавитке негизделет да, транслитерация учурунда алфавитти кошумча белгилер менен толуктоого жол берилет.

Транслитерациянын жол-жоболору латын графикасынын негизинде эл аралык стандарт уюму тарабынан иштелип чыккан. Ошентсе да, ар башка графиканы пайдаланган элдерде ар башкача транслитерация колдонулат. Соңку мезгилдерде кыргыз тилиндеги жер-суу, шаар-кыштак, адам, мекеме сыяктуу ар кандай энчилүү аттар эларалык стандартка ылайык транслитерация кылынууда.

Мисалы: *Bishkek, Kurguzstan, Osh, Balukchy, Naryn, Talas* ж.б.

Ошентип, транслитерация практикалык транскрипцияга көп жагынан жакындайт да, энчилүү аттардын жазылышын унификациялоодо орчундуу роль ойнойт.

Текшерүү үчүн суроолор:

1.

Өз алдынча иштөө үчүн темалар:

1.

Фонетика бөлүмү боюнча негизги терминдер:

1. **Агглютинация** - (лат. «agglutinare» - «тизмектешүү») белгилүү грамматикалык мааниге ээ болгон мүчөлөрдүн сөздүн уңгусуна жалганышы менен жаңы сөз же сөзгө жаңы маани жасалышы.

2. **Адабий тил** – элдик улуттук тилдин негизинде калыптанып, айтылышы жана жазылышы белгилүү бир нормага салынган коомдун бардык мүчөлөрүн жана сфераларын толук тейлеген, баарына түшүнүктүү орток тил.

3. **Аккомодация**- (лат. «accomodatlo» - «ыңгайлашуу») жанаша келген үндүү жана үнсүз тыбыштардын өз ара бири-бирине ыңгайлануусу.

4. **Акустика** - (грек. «akustikos» - «үн») тыбыштардын таралыш, угулуш өзгөчөлүгү.

5. **Акцент** - (лат. «accentus» - «басым») экинчи бир тилде сүйлөөдө ал тилдеги айрым тыбыштарды эне тилдеги тыбыштар менен алмаштырып айтуу.

6. **Аллофон** - (грек. «allos» - «башка», «phone» - «үн») фонемалардын сөздөгү алган ордуна жараша башка тыбыштардын таасири менен өзгөчөлүнүп айтылыш варианты.

7. **Алфавит** - (грек алиппесинин биринчи эки тамгасынын аты - "альфа", "бета") тамгалардын белгилүү бир тартип боюнча жайгашкан жыйындысы.

8. **Апокопа** - (грек. «apogore» - «кыскаруу») сөз аягында бир же бир нече тыбыштын түшүп калып айтылышы.

9. **Артикуляция** - (лат. «articulare» - «айтуу, сүйлөө») тыбыштарды жасоого багытталган сүйлөө органдарынын кыймылы, жумушу.

10. **Ассимиция** - (лат. «assimilatio» - «окшошуу») бир үнсүз тыбыштын экинчи үнсүз тыбышка артикуляциялык жана акустикалык жактан окшошуусу.

11. **Акцентуация** - басымдын жардамы менен муундун, сөздүн, фразанын өзгөчөлөнүп (бөлүнүп) айтылышы.

12. **Акцентология** - басымды иликтөөчү тил илиминин бир бөлүгү.

13. **Аффриката** - (лат. «аффрикате» - «сыйпоо, сүйкөө») -татаал, бириккен үнсүздөрдүн аталышы.

14. **Басым** - сөз тутумундагы бир муундун (же речь тизмегиндеги бир сөздүн) ар кандай фонетикалык каражаттар менен көтөрүңкү абалда айтылышы.

15. **Вокализм** - (лат. «vocolis» - «үн, үндүк»)тилдеги үндүү тыбыштар системасы, алардын табияты, карым-катышы.

16. **Гапология** - (гр. «hoplogos» - "жалгыз, бир бирдей", "сөз") - катар келген эки окшош муундун бирин түшүрүп айтуу.

17. **Глоттография** – (гр. «glotta» - «кекиртек» жана «gropho» - «жазамын») Тыбыштардын айтылышын изилдөөчү ыкманын түрү. Бул ыкма көп сигналдарды изилдөөгө үн түйүндөрүнүн иштешин тикеден-тике байкап турууга шарт түзөт.

18. **Графема** - (гр. «grapho» - «жазуу, тартуу») жазуунун ыгына байланыштуу ар түрдүү варианттарда жазылуучу жазуу бирдиги.

19. **Графика** - (гр. «grapho» - «жазамын, чиemin, сүрөт тартам») тигил же бул жазууда колдонулган бардык каражаттардын жыйындысы.

20. **Диакритикалык белги** - (гр. «niakpikos» - «ажыраткыч») тамганы ансыз окугандан бөлөкчө окуу керектигин көрсөткөн белги (мисалы, э нин үстүнө эки чекит койсо, ё болуп окулат).

21. **Дисгармония** - сөздөгү сингармонизм (үндөшүү) законунун бузулушу.

22. **Дифтонг** - (гр. «nlə» - «эки жолу, кабатталган» + «rhtongos» - «үн, тыбыш») бир муундагы эки тыбыштын ширелишинен пайда болгон кош үндүү тыбыш.

23. **Интонация** - (лат. «Intonare» - «катуу айтуу») сүйлөмдүн синтаксистик маанисин, эмоционалдык-экспрессивдик жагын көрсөткөн каражат, речтин ритмикасы.

24. **Интонография** – (лат. «Intonfre» «катуу айтуу» жана гр. «grarho» - «жазамын») кептин интонациясын изилдей турган ыкманын бири. Интонография кептин акустикалык үч белгисин - негизги тонун, күчүн жана созулушун бөлүп берүүгө ылайыкталган.

25. **Идеограмма** - идеограммалык жазуудагы сөздүк же морфеманын маанисин билдирүү кызматын өтөгөн шарттуу сүрөт.

26. **Каллиграфия** - (гр. «Rlligraphia» - «сулуу жазуу (кол)») тамгаларды сулуу жазуу өнөрү.

27. **Кимография** - (гр. «Кумо» - «толкун жана «grarho» - «жазамын») тыбыштардын өзгөчөлүктөрүн ийри сызык түрүндө чийип көрсөтүүчү аппараттын жардамы менен текшерүү ыгы.

28. **Кинорентгенография** –(гр. «Rinema» - «кыймыл» + рентген+графия) бул ыкманын жардамы менен айтылган учурда өз касиеттерин өзгөртүп туруучу тыбыштар - аффрикаталар, дифтонгдор изилденет.

29. **Консонантизм** - (лат. «consonantls» - «үнсүз тыбыш») белгилүү бир тилдин үнсүз тыбыштар системасы, алардын карым-катышы.

30. **Лингвистика** – (лат. «Lingys» - «тил») тил жөнүндөгү илимдин жалпы аталышы.

31. **Метатеза** - (гр. «metathesis» - «орун которуу») бир сөздүн же жанаша келген эки сөздүн ичиндеги тыбыштардын орун алмаштырылып айтуу кубулушу.

32. **Орфография** - (гр. «орфо» - «туура, түз» + «графо» - «жазам») тилдеги колдонулган тамгалардын, сөздөрдүн сөз айкаштарынын жазуу эрежелеринин жыйындысы.

33. **Орфоэпия** - (гр. «орфо» - «туура, түз» + «epos» - «айтуу сүйлөө») тилдеги сөздөрдү адабий тилдеги нормасына ылайык айтууга үйрөтүүчү эрежелердин жыйындысы.

34. **Палатограмма** - лат. «palatum» - «таңдай» жана гр. «gemma» - «жазуу» деген сөздөрүнөн алынган. Тилдин учунун таңдайга тийүү учурун эксперимент максаты менен жазып, белгилеп алуу.

35. **Пиктографиялык жазуу** - (лат. «pirlys» - «живопись») - сүрөт жазуусу, б.а. жаратылыштагы нерселердин сүрөтүн тартуу аркылуу жазуу.

36. **Прогрессивдүү** - (лат. «praggeөөүс» «алга карай кыймыл») - алдыңкы үндүүгө же үнсүзгө арткы тыбыштын үндөшүүсү, окшошуусу.

37. **Протеза** - (гр. «grothezes» - «алдыда турган») сөз башына үндүү тыбыштын кошулуп айтылышы,

38. **Регрессивдүү** - (лат. «regressio» - «артка карай кыймыл») - арткы үндүү же үнсүз тыбышка карай алдыңкы тыбыштын үндөшүүсү, окшошуусу.

39. **Редукция** - (лат. «genүге» - «кыскартуу, кичирейтүү») басым түшпөгөн муундагы үндүү тыбыштын алсырап, көмүскөлөнүп айтылышы.

40. **Резонанс** - (фр. «gesonance» - «жаңырык») ар кандай формадагы жана көлөмдүгү, катуу капталдары жана белгилүү чоңдуктагы тешиги бар көңдөй нерсе.

41. **Рентгеноскопия** - сөз жасоо органдарынын сүрөтүн рентген аппаратынын жардамы менен түшүрүп алуу.

42. **Сингармонизм** - (гр. «zyn» - «бирге» + «harmonia» «байланыш, үндөшүү») бир сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын бири-бирине тийгизген таасири аркылуу ээрчип, окшошуп үндөшүүсү.

43. **Спектрограф** – (гр. «spectrum» - «көрүнүүчү» жана «grapho» - «жазамын») тыбыштардын термелүү ылдамдыгын жазып алуучу аппарат.

44. **Транскрипция** - (лат. «trenzeripti» - «көчүрүү») башка тилдерден кабыл алынган же эскирген, о.э. диалектилик сөздөрдүн айтылышын толук берүү максатында белгилүү алфавитке кошумча белгилерди кошуу менен жазуу.

45. **Фонема**- (гр. «phonema» - «үн, тыбыш») сөз маанисин ажыратуу касиетине ээ болгон тыбыштык эңкичине бирдик.

46. **Фонетика** - (гр. «phone» - «үн, тыбыш») тилдин тыбыштык түзүлүш системасын, алардын өзгөчөлүктөрүн иликтеген тил илиминин бир бөлүгү.

47. **Фонология** - (гр. «phone» - «үн» + «logos» - «окуу») тыбыштардын сөз түзүүдөгү, маани өзгөртүүдөгү касиетин иликтөөчү тил илиминин бир бөлүгү.

48. **Электромиография** - электро+гр. «myo (myoe)» - «булчуң» + графия) сүйлөө мезгилиндеги ооз булчуңдарынын биологиялык жөндөмүн (биопотенциалын) белгилөө үчүн колдонулат.

49. **Элизия** - (лат. «elisis» - «сыгуу, түртүп чыгаруу») уңгу же мүчөнүн же жанаша келген эки сөздүн ортосундагы катар келген эки үндүүнүн бирөөнүн жоюлуп кетиши.

50. **Эпентеза** - (гр. «epenthesis» - "кыстырылды") сөздүн аягында үндүү тыбыш кошуп айтуу кубулушу.

Семинардык сабактар үчүн көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдө канча тамга, тыбыш, фонема бар экендигин аныктагыла. Алардын саны дайым эле бирдейби? Себебин түшүндүргүлө.

Кыргыз, китеп, таяк, сулуу, чоюн, аары, мейман, өрүк, алиппе, адабият, ынтымак, жумуртка, коён, щётка, футбол, таттуу, Бишкек, фабрика, тез, илгери, кооз, сыяктуу, миң, дароо, кызыл, беш, асман, туура, дүйшөмбү, Анара, пахта, миллион. Кыргызстан, шаар, тоңкулдак, архаизм, валюта, пальто, велосипед, чындык, мээнет, подъезд, күү, боорукер, тюттер, университет, рамазан, чөп, сурьма.

2-көнүгүү. Сүйлөө органдарынын сүрөтүн тарткыла. Активдүү сүйлөө органдары кайсылар? Алардын кызматы кандай? Эмне үчүн пассивдүү сүйлөө органдары деп аталат? Алардын тыбыш жасоодогу функциясы эмне?

3-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү алфавит тартиби боюнча жайгаштыргыла. 2-3-тамгаларга чейин.

а) Аалы, Абай, Айбек, Горький, Чехов, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Фадеев, Жамбыл, Токтогул. Белинский, Маяковский, Чернышевский, Кербабаяев, Айтматов, Михалков, Шевченко, Осмонов, Муканов, Үмөталиев, Маликов, Жантөшев, Акиев, Сыдыкбеков, Крупская, Шолохов, Сухомлинский, Яншансин, Чыныбаева, Алымов, Булгаков, Ушинский, Каменский, Сапарбаев, Волков.

б) Жалбыз, алиппе, шекер, ышкын, чычырканак, сары, бала, буудай, булак, радио, бригада, велосипед, агроном, орундук, портрет, адабият, завод, февраль, кино, кийим, кылыч, чынар, өрүк, күмүш, үкү, жаңгак, отун, суу, жүзүм, өрдөк, үкөк, саамал, алтын, алты, кыргыз, кулак,

ящик, таяк, тамак, чоюн, дептер, доска, жылдыз, ай, чолпон, кундуз.

4-көнүгүү. [а], [аа], [э], [ээ], [о], [оо], [ө], [өө], [у], [уу], [ү], [үү], [и], [ы] тыбыштарына мүнөздөмө бергиле.

Үлгү: [аа] - үндүү; тилге карай жоон; жаакка карай кең; эриндин катышына карай эринсиз; үн узундугуна карай созулма тыбыш.

5-көнүгүү. [б], [в], [г], [д], [ж], [з], [й], [к], [л], [м], [н], [ң], [п], [р], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш], [щ], тыбыштарына мүнөздөмө бергиле.

Үлгү: [з] - үнсүз, үн менен шыбыштын катышына карай жумшак; жасалуу ордуна карай уччул; жасалуу ыгына карай жылчыкчыл; түгөйлүү ([з]-[с]) тыбыш.

6-көнүгүү. е, ё, ю, я, ъ, ь тамгалары катышкан 10 дон сөз жазгыла, Андагы фонетикалык өзгөчөлүктөрдү түшүндүргүлө.

7-көнүгүү. Созулма үндүүлөрдүн фонетикалык касиетин ачкыла. Өзүнөр да мындай сөздөрдөн мисал келтиргиле.

Кар-каар, эр-ээр, ток-тоок, кон-коон, боз-бооз, сулу-сулуу, тан-таан, жан-жаан, ары-аары, ук-уук, сук-суук, ара-араа, эн-ээн, мэр-мээр, көр-көөр...

8-көнүгүү. [В], [ф], [х], [ц], [щ] тыбыштары катышкан сөздөргө сүйлөм түзгүлө. Чыгармалардан үзүндүлөрдү келтиргиле. Бул тыбыштар кыргыз тилинин төл сөздөрүндө кездешеби?

9-көнүгүү. К, г, ж тамгалары катышкан сөздөргө байкоо жүргүзгүлө. Кайсы учурда [кь], [гь], [жь], кайсы учурда [кь], [гь], [жь] түрүндө колдонулду. Аларды өзүнчө бөлүп жазгыла.

а) Кымыз-кыргыздын байыркы суусундуктарынын бири. Ал негизинен бээнин сүтүнөн жасалат. Кымыздын

зор дарылык касиети бар. Ал тамак синирүүнү жакшыртып, кандын көбөйүшүнө көмөктөшөт. Организмдин зат алмашуу процессин оңдойт. Кымыз ичкендин көңүлү көтөрүлүп, ден-соолугу чыңалат. Ошондуктан аны врачтар ар кыл ооруларга колдонууга сунуш кылышат. Республикабызда кийинки кездерде кымыз менен дарылоо жүрүп жатат.

б) Үч буроо, жалгыз тээк, үч кыл комуз,
Чертилбейт, күүгө келбейт чебер колсуз,
Опоңой, көргөн көзгө жөпжөнөкөй,
Бирок да өнөрү бар айтып болгус.
Кылымдан кылым санай көксөй-көксөй,
Жыргалдуу биздин ушул күндү көздөй,
Бул комуз көп сырларды кечип келген,
Эли да комузундай жөпжөнөкөй.

(А.Осмонов. «Комуз»)

10-көнүгүү. Сөздөрдү муундарга ажыраткыла.

Муундун тибин жана түрүн аныктагыла.
Илим менен билимге көпүрө - тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.
Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.
Тил-арстан босогоңдо комдогон,
Бошоп кетсе - өзүңдү да жеп койгон.
Эсиңе түй, тили заардын айтканын,
Болсун сенин сабырдуулук адатың.
Орундуу сөз акыл-эстен от алат,
Орунсуз сөз ийининден баш алат.
Көп сүйлөбө, а көрөкчө так сүйлө,
Түмөн сөздүн оң мааниси бир сөздө.
Бийлик, атак адамдарга тил берет,
А ашык сөз - уят кылат, өлтүрөт.
Азаматты эки сапат багыттайт;

Чындык сөзү, ак эмгеги карытпайт.
 Адам өлсө, сөзү калат, артында,
 Жакшы атагы жашай берет калкында.
 Түбөлүккө өлбөйм десен сен эгер,
 Ачык сүйлөп, ак ишинди улай бер.

(Ж.Баласагын «Куттуу билим» дастанынан.)

11-көнүгүү. Таблицага ачык, жабык туюк муундардын турган сөздөрдү толтургула.

Ачык муунду сөз	Жабык муунду сөз	Туюк муунду сөз
а-дам, ке-ле,...	ын-ты-мак, күн,...	эр, ал-ма...

12-көнүгүү. Сөздөргө басым койгула. Мүчөлөрдү жалгап, басымдын ордуна байкоо жүргүзгүлө.

Китеп, темир, келди, кызыл, барар, турар, кемир, таарынчаак, кабанаак, урушчаак, жакшыраак, сүзөнөөк, жылаажын, боорукер, каарман, чаарчык, кыргоол, мээлей, кыпкызыл, көпкөк, сапсары, таптаза, туптуура, окуучумун, окуучусун, жылкычы, токойчу, Ысманов, Жийдеев, алтымыш, жетимиш, токсон, бирдеме, телефон, телеграмма, термометр, водопровод, командир, космонавт, гастроним, самолет, этажерка, консерва, авиация, президиум, фонтан, кондуктор, троллейбус, сенби, атчы, сентябрь, компьютер.

13-көнүгүү. Тил күүсү сакталган сөздөрдү өзүнчө, эрин күүсү сакталган сөздөрдү өзүнчө бөлүп жазгыла.

Окуу-түндө алдыңдагы шам чырак,
 Билим алсаң маңдай ачык жаркырап.
 Окуу, билим көп нерсеге жеткирет,
 Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт.

Билимдүүнүн иши дагы салмактуу,
А түркөйлөр - майда, жеңил, камгак бу.
Билим - байлык, четин эмес кыпынын,
Эң айлакер ууру алалбайт, мунум чын.
Акыл, билим окшош болот кишенге,
Түшсөңгөр чыгамын деп ишенбе.
Окуу болсо - билим үчүн жол салат,
Билим болсо - иштин көзүн ал табат.
Сөзүндү акыл менен ченеп билгин,
Илимдүү адамдарды сыйлап жүргүн.

(Ж.Баласагын «Куттуу билим» дастанынан.)

14-көнүгүү. Цитаталардагы толук, толук эмес сингармонизмге жана дисгармонияга учураган сөздөрдү бөлүп жазгыла. Өзүңөр да дисгармонияга мисал келтиргиле.

а) Тарбиячы - бул өз элинин тарыхында болуп өткөн сыймыктуу жана барктуу нерселердин баарын билген, чындык үчүн, бакты-таалай үчүн күрөшкөн адамдардын ыйык осуяттарын сактаган жаңы муундун таламдашы болууга тийиш. Ал өз учурунун сергек кишиси (К.Д.Ушинский).

б) Китеп - азыр Тынч океан. Өмүрүндү бүт берсең да окуп бүтө албайсың. Мектеп менен вездун берген билими сени илим босогосуна гана жетелеп келгенге тете, Чыныгы билимди өз алдыңча ал. Ойлон, изден, эмгектен. Эмгектин биринчи душманы - жалкоолук. Жалкоолук учталбаган калем сымал сени тез эле мокотуп коет. Ошондуктан эмгек менен өзүңдү калем сымал учтап турууң керек. (К.Сактанов.)

в) Мугалим баарыдан мурда өзү окуткан предметти жакшы билүүсү керек. Ошондо гана аны башкаларга жеткире алат. Бул майда эмес, чоң секрет. Окуучу билимге кызыксын үчүн аны популярдуу формада берүү зарыл.

Бардыгын текши айта бербестен, 2-маанидегилерин бөлүп коюп, негиздүүсүн ажырата көрсөтүү талап кылынат. Ал үчүн баяндамаларды айкын мисалдар менен келтирүү максатка ылайыктуу. (Н.К.Крупская)

г) Окуу китебин мугалим материалды кандай баяндоо керек экенин билүү үчүн окубастан, өзүн ой менен окуучунун ордуна коюу, материалды окуучунун көз карашы менен карап чыгуу үчүн окуйт, (В.Сухомлинский)

Үлгү:

Толук сингорманизм	Толук эмес сингорманизм	Дисгармония
китеп...	душман...	океан...

15-көнүгүү. Тексттен ассимиляция, диссимиляция кубулушуна учураган сөздөрдү тапкыла. Алардын түрлөрүн толук, толук эмес; (прогрессивдүү, регрессивдүү) ажыраткыла.

...Мына ушинтип биз айылга кетип бара жаттык. Чиркин, ошол күнкү түн бөтөнчө жаратылгансып, эң эле көрктүү болду.

Ким билбейт, жайдын толгон кезиндеги август түндөрүн! Асмандагы жылдыздар алыста турганы менен, ар бири өңүнө чыгып, алаканга салгандай ар бири өзүнчө нур төгүп, чет-четинен бүлбүлдөгөн күмүш кыроо чалып, асмандын тиги каптал, бул капталына жайнап, кири жок жадырап карашат.

Жылдыздар ушинтип толгондо, биз капчыгай аралап келе жатканбыз. Аттар салкындашып, үйдү көздөй көңүлдүү жортууда. Араба качыр-кучур дүңгүрөп, ташка тийген такалардан учкун чачылат... Тээ артта калган поезддер көпүрөдө нары өтүп, бери өткөн сайын жаңырык ээрчитип, гудокторду алыска-алыска созолонтот.

Ушундай түндө жол жүргөн кандай жакшы. Караңгыда термелген аттардын жондорун карап отурсаң, ушул түнкү дабыштарга кулак салып, ушул түнкү, жыттарга мас болгон кандай жыргал!

Жамийла ошондо... тизгиндерди бош кое берип, эки жагына көз сала, акырын гана кыңылдап ырдамыш болот. Биздин унчукпай, сүйлөбөй келе жатканыбыз анын көңүлүн басынтып жатты. Мен аны билип эле турдум. Чын эле ушундай түндө унчукпай коюш болобу? Адам деген тилдүү, жандуу болсо, анан табийгаттан ушул көрүнүшүнө жооп бербейби?

Айткандай эле, Жамийла тынч отура алган жок, акыры үнүн көтөрүп, өрөөндү жаңыртып, ырдап кирди. (Ч. Айтматов "Жамийла" повестинен)

16-көнүгүү. Төмөнкү фонетикалык процесстердин ар бирине 10-15 тен мисал келтиргиле. Сөздөрдөгү фонетикалык өзгөрүүлөрдүн себебин түшүндүргүлө.

Фонетикалык процесстер	Мисалдар
1. Аккомодация	топ+ым=тобум...
2. Редукция	эрин+ы=эрди...
3. Апокопа	минута-мүнөт...
4. Синкопа	тара-тарка...
5. Гаплогия	арыраак-араак...
6. Элизия	жети+өө ...
7. Протеза	стол-үстөл...
8. Эпентеза	Кыргызстан-Кыргызыстан...
9. Метатеза	ыктыт-ыткыт... ж.б.

17- көнүгүү. Х.Карасаевдин "Орфографиялык сөздүгүн» пайдаланып төмөнкү сөздөрдүн туура жазылышын аныкагыла. Сөздөгү мындай варианттуулуктун себептерин түшүндүргүлө.

Адегенде - а дегенде, адыл-адил, айрымач-айырмач, апенди-апенде, арчы-аарчы, ашпос-ашпоз, бечаара-бечара, билимпос-билимпоз, данышман-даанышман, дебдер-дептер, дарыкер-дарыгер, жаңылтмач-жаңылмач, жария-жарыя, жашынбак-жашымбак, ичермен-ичирман, ишаарат-ишарат, кыраан-кыран, күрдөөл-күрдөл, кунаажын-кунажын, көпүрөө-көпүрө, кошомат-кошомат, кыжалат-кыжаалат, көкпөрү-көкбөрү, көкташ- көк таш, митаам-митаам, ойнок-ойноок, олойот-олоёт, рахмат-ырахмат, калам-калем, думана-дубана, руксат-уруксат.

18-көнүгүү. Сөздөрдү, сүйлөмдөрдү, тексттерди латын, араб алфавиттери менен жазганга аракет кылгыла.

19-көнүгүү. Текстти транскрипциялап көчүрүп жазгыла.

20-көнүгүү. Энчилүү аттардан 20 сөздү транслитерация эрежелерине салып жазгыла.

Фонетикалык талдоо жүргүзүүнүн тартиби:

Фонетикалык талдоо оозеки жана жазуу жүзүндө жүргүзүлөт.

1. Сөздөгү тыбыш жана тамгалардын санын аныктоо. Сан жагынан бири -биринен айырмачылыгы болсо түшүндүрүү.

2. Сөздү муунга ажыратуу, басымдуу муунду белгилөө.

3. Тыбыштардын үндүү, үнсүз болуп бөлүнүшү.

4. Үндүү тыбыштардын тилге, жаакка, эринге, үн узундугуна карай бөлүнүшү.

5. Үнсүздөрдүн үн менен шыбыштын катышына, жасалуу орду, жасалуу ыгы, түгөйлөштүгүнө карай бөлүнүшү.

Үлгү: Ачуу-душман, акыл-дос. (Макал)

А-чуу - 4 тамга, 3 тыбыш, (созулма [уу] бир тыбышты билдирет), 2 үндүү, 2 үнсүз, 2 муун (ачык муундар), 2-муун басымдуу муун.

[а] - үндүү, жоон, кең, эринсиз, кыска.

[ч] - үнсүз, каткалаң, орточул, бириккен, түгөйсүз.

[уу] - үндүү, жоон, кууш, эринчил, созулма.

Фонетикалык талдоого мисалдар

1. Жакшы кыз - жакадагы кундуз,
Жакшы уул - көктөгү жылдыз.
2. Эрди намыс өлтүрөт,
Коёнду камыш өлтүрөт.
3. Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи.
4. Укпайт деп ушак айтпа,
Көрбөйт деп ууру кылба.
5. Билеги күчтүү бирди жыгат,
Билими күчтүү минди жыгат.
6. Аңгектен качсаң дөңгөккө.
7. Жаш келсе ишке, кары келсе ашка.
8. Жакшы болсоң жатык бол,
Улук болсоң кичик бол.
9. Вазир жакшы хан жакшы,
Аял жакшы эр жакшы.
10. Шодоконун бүркүтүндөй жутунба.
11. Жакшы жаңылса өзүн жемелейт,
Жаман жаңылса өзгөнү жемелейт.
12. Ач кадырын ток билбейт.
13. Шашкан шайтандын иши.
14. Улуу сөздө уят жок.
15. Уят өлүмдөн катуу.
16. Билим алуу ийне менен кудук казгандай.
17. Жакшы болуу аста-аста,
Жаман болуу бир паста.
18. Жакшыга жанаш, жамандан адаш.
19. Кыздуу үйдө кыл жатпайт.
20. Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат.
21. Берген март эмес, алган март.
22. Кыялсыз адам - канатсыз куш.
23. Эмгегиң катуу болсо,
Татканың таттуу болот.
24. Жалкоонун жаны таттуу,

- Эмгектин наны таттуу
25. Сайма сая албаган ийне тандайт.
  26. Ырыс алды - ынтымак.
  27. Бөлүнгөндү бөрү жейт.
  28. Карынын сөзүн капка сал.
  29. Улууга - урмат, кичүүгө - ызаат.
  30. Жашыңда тартсаң мээнетти,
Карыганда көрөсүң дөөлөттү.
  31. Эчкинин көркү- сакал,
Сөздүн көркү - макал.
  32. Эл ичи - өнөр кенчи.
  33. Жаз - жарыш, күз - күрөш.
  34. Ачуу - душман, акыл - дос.
  35. Мугалим - мөмөлүү дарак.
  36. Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет.
  37. Акыл - оошот, өнөр - жугушат.
  38. Ар кимдики өзүнө, ай көрүнөт көзүнө.
  39. Айтылган сөз - атылган ок.
  40. Тилден бал да тамат, уу да тамат.
  41. Буттан мүдүрүлгөн турат,
Ооздон жаңылган турбайт.
  42. Күлкү - ден-соолуктун мүлкү.
  43. Ит - адамдын досу.
  44. Жоголгон бычактын сабы алтын.
  45. Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет.
  46. Билим – түгөнбөгөн кенч.
  47. Бирөөгө кылган жамандык иш - өз башыңа муш.
  48. Жамгыр менен жер көгөрөт,
Бата менен эр көгөрөт.
  49. Абийириңди жашыңдан сакта.
  50. Көп түкүрсө көл болот,
Көл толкуса сел болот.

Фонетика бөлүмү боюнча текшерүү иштин темалары:

1. Кыргыз тили - кыргыз улутунун мамлекеттик тили.
2. Фонетика жөнүндө жалпы түшүнүк.
3. Фонетика илиминин тармактары.
4. Тыбыштарды изилдөөнүн аспектилери.
5. Тыбыштардын акустикалык касиеттери.
6. Сүйлөө органдары жана алардын аткарган кызматы.
7. Активдүү жана пассивдүү сүйлөө органдары.
8. Артикуляция жана артикуляциялык база.
9. Фонема жана фонология.
10. Тыбыштарды классификациялоо.
11. Тыбыш. Тамга. Фонема.
12. Йоттошкон тамгалар.
13. Үндүү тыбыштар (вокализм).
14. Созулма үндүүлөрдүн пайда болуу тарыхы.
15. Үнсүз тыбыштар (консонантизм).
16. Үнсүз тыбыштардын жасалуу ордуна карата классификацияланышы.
17. Үнсүз тыбыштардын жасалуу ыгына карата классификацияланышы.
18. Түгөйлүү жана түгөйсүз үнсүздөр.
19. Муун жана анын түрлөрү.
20. Муундагы сыйлыгышуулар жана жылышуулар.
21. Кыргыз тилиндеги басым жана анын сөздөгү орду.
22. Сөздөгү тыбыштык өзгөрүүлөр.
23. Сингармонизм (үндөшүү) закону.
24. Ассимиляция кубулушу, анын түрлөрү.
25. Диссимиляция кубулушу, анын түрлөрү.
26. Аккомодация жана анын табияты.
27. Фонетикалык процесстер жөнүндө жалпы түшүнүк.

28. Үндүүлөрдүн редукциясы.
29. Апокопа жана синкопа.
30. Гаплоглогия жана элизия.
31. Протеза жана эпентеза.
32. Метатеза кубулушу.
33. Кыргыз жазуусунун тарыхы.
34. Орхон-енисей жазма эстеликтери (Табылышы жана окулушу).
35. Байыркы уйгур жазуусу.
36. Кыргыздардын араб жазуусунан пайдаланышы.
37. Кыргыздардын латын алфавитин колдонушу.
38. Азыркы кыргыз алфавити.
39. Кыргыз алфавити реформага муктажды?
40. Орфография жөнүндө жалпы түшүнүк.
41. Кыргыз орфографиясынын принциптери.
- 42.. Кыргыз орфографиясынын тарыхы.
43. Орфоэпия жөнүндө жалпы түшүнүк.
44. Кыргыз тилинин орфоэпиясынын калыптанышы.
45. Кыргыз адабий тилинин орфоэпиясынын эрежелери.
46. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүктөрү.
47. Фонетикалык терминдер жөнүндө.
48. Фонетикалык талдоо жүргүзүүнүн ыкмасы.
49. Кыргыз фонетисттери жана алардын эмгектери (К.Тыныстанов, Т.Ахматов, К.Дыйканов ж.б.).
50. Транскрипция жана транслитерация.

Тесттер 1 вариант

1. Фонетика эмнени үйрөтөт?
  - А. Сөз, сөз айкашын*
  - Б. Сүйлөм анын мүчөлөрүн*
  - В. Сөз түркүмдөрүн*
  - Г. Тыбыш, тамга, фонеманы*
  - Д. Сөз составын*
2. Фонетика илиминде тыбыштарды изилдөөнүн канча аспектиси бар?
  - А. Эки*
  - Б. Үч*
  - В. Төрт*
  - Г. Беш.*
  - Д. Он*
3. Сүйлөө органдары төрт негизги бөлүктөн турат. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы ашыкча?
  - А. Дем алуу органдары*
  - Б. Көмөккөй жана үй түйүндөрү*
  - В. Көмөккөйдөн жогорку көңдөйлөр*
  - Г. Мээ, борбордук нерв системасы*
  - Д. Угуу, көрүү органдары*
4. [о] тыбышына мүнөздөмө бергиле.
  - А. Үндүү, ичке, эринчил, кең, кыска*
  - Б. Үндүү, жоон, эринсиз, кууш, созулма*
  - В. Үнсүз, уяң, уччул, жарылма*
  - Г. Үндүү, ичке, эринсиз, кууш, созулма*
  - Д. Үндүү, жоон, эринчил, кең, кыска*
5. Башка тилден кирген сөздөр кыргыз тилинин төл сөздөрүндө бекем сакталган сингармонизм законунун бузулушуна алып келген.

Сингармонизм закону бузулган сөздөрдү тапкыла.

  - А. Токой, жомок, комуз*
  - Б. Көркөм, сүрөт, көмүр*
  - В. Кызыл, кылым, жыргал*
  - Г. Рухий, бейкүнөө, жоокер*

Д. Жааштык, достук, булак

6. Туюк муундан (CVC тибиндеги) турган сөздөрдү тапкыла.

- А. Эже, уни, талаа*
- Б. Бала, китеп, ойно*
- В. Достук, кыргыз, чоор*
- Г. Мырза, тараза, ак*
- Д. Оку, иште, сүйлө*

7. [p] тыбышына мүнөздөмө бергиле.

- А. Үнсүз, жумшак, уччул, жарылма*
- Б. Үнсүз, уяң, уччул, дирилдеме, түгөйсүз*
- В.. Үндүү, жоон, эринчил, кууш, кыска*
- Г. Үнсүз, каткалаң, кош эринчил*
- Д. Үнсүз, уяң эрин-тиишчил, мурунчул*

8. Пассивдүү сүйлөө органдары кайсылар?

- А. Мурун, тиш*
- Б. Тил, кичине тил*
- В. Үн түйүндөрү*
- Г. Эрин, жушмак таңдай*
- Д. Өпкө, көмөкөй*

9. Үнсүз тыбыштардын ортосунда жүрүүчү фонетикалык кубулуш эмне деп аталат?

- А. Сингармонизм*
- Б. Ассимиляция*
- В. Редукция*
- Г. Дисгармонизм*
- Д. Метатеза*

10. Кыргыз эли орус алфавитин качан кабыл алган?

- А. 1927*
- Б. 1930*
- В. 1935*
- Г. 1939*
- Д. 1941*

II вариант

1. Фонетиканын кайсы тармагы тыбыштарды ар кандай приборлор жана методдордун жардамы менен изилдейт?
  - А. Тарыхый*
  - Б. Салыштырма*
  - В. Эксперименталдык*
  - Г. Сыпаттама*
  - Д. Жеке*
2. Орфография эмнени окутат?
  - А. Туура сүйлөөнү*
  - Б. Туура жазууну*
  - Г. Байланыштуу кепти*
  - Д. Энчилүү аттарды*
3. [и] тыбышына мүнөздөмө бергиле.
  - А. Үндүү, жоон, эринчил, кет, созулма*
  - Б. Үнсүз, жумшак, уччул, түгөйлүү*
  - В. Үндүү, ичке, эринчил, кең, кыска*
  - Г. Үндүү, ичке, эринсиз, кууш, кыска*
  - Д. Үндүү, жоон, эринчил, кууш, созулма*
4. Кыргыз тилинде канча үндүү тыбыш бар?
  - А. 14*
  - Б. 25*
  - В. 8*
  - Г. 10*
  - Д. 5*
5. Бир сөз ичинде үндүү тыбыштардын бири-бирине окшошуусу кандай аталат?
  - А. Ассимиляция*
  - Б. Диссимиляция*
  - В. Дисгармония*
  - Г. Гаплогия*
  - Д. Сингармонизм*

6. Активдүү сүйлөө органдары кайсылар?
- А. Тиш, жаак*
  - Б. Мурун, үн жылчыкчалары*
  - В. Тил, эрин, үн түйүндөрү*
  - Г. Катуу таңдай*
  - Д. Сезүү органдары*
7. [Б] тыбышына мүнөздөмө бергиле.
- А. Үндүү, жоон, эринчил, кең, кыска*
  - Б. Үнсүз, жумшак, кош эринчил, жарылма, түгөйлүү*
  - В. Үнсүз, каткалаң, түпчүл, жылчыкчыл*
  - Г. Үнсүз, уяң, уччул, дирилдеме, түгөйсүз*
  - Д. Үнсүз, жумшак, орточул, капталчыл, түгөйлүү*
8. Ачык муундан турган сөздөрдү тапкыла.
- А. Сулуу, тоо, аба, суу*
  - Б. Бар, кел, кет, жок*
  - В. Китеп, эмгек, дептер*
  - Г. Уй, кой, жылкы, ит*
  - Д. Жамгыр, мөндүр, кар*
9. Төмөнкү сөздөрдө кандай фонетикалык кубулуш жүрдү?
- Ат+лар=аттар, дос+лык=достук, сабак+га=сабакка
- А. Сингармонизм*
  - Б. Редукция*
  - В. Элизия*
  - Г. Апокопа*
  - Д. Ассимиляция*
10. Сөздөрдү ташымалдоо эмнеге негизделип жүргүзүлөт?
- А. Тамгага*
  - Б. Үндүү тыбышка*
  - В. Муунга*
  - Г. Үнсүз тыбышка*
  - Д. Сүйлөмгө*

III вариант

1. Фонетикада тыбыштарды изилдөөнүн канча аспектиси бар?

- А. Эки*
- Б. Төрт*
- В. Үч*
- Г. Беш*
- Д. Он*

2. [y] тыбышына мүнөздөмө бергиле

- А. Үндүү, ичке, эринсиз, кең, созулма*
- Б. Үндүү, жоон, эринчил, кууш, кыска*
- В. Үнсүз, жумшак, жылчыкчыл, түгөйлүү*
- Г. Үндүү, уяң, эринсиз, ичке, кыска*
- Д. Үндүү, ичке, эринчил, кууш, созулма*

3. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы сүйлөө органдарына кирбейт?

- А. Тил*
- Б. Эрин*
- В. Өпкө*
- Г. Мурун*
- Д. Көз*

4. Сингармонизм закону бузулган сөздөрдү тапкыла,

- А. Гүл, аары, бал*
- Б. Ата, апа, эне*
- В. Турмуш, мектеп, күзгү*
- Г. Океан, метро, факультет*
- Д. Чоң, кичине, сулуу*

5. Фонетика эмнени окутат?

- А. Сөз түркүмүн*
- Б. Тыбыш*
- В. Сүйлөмдү*
- Г. Тыныш белгилер*
- Д. Сөз айкашын*

6. Туяк муундан турган сөздөрдү тапкыла.
- А. Кенч, мал, сүт*
  - Б. Ачык, туу, ак*
  - В. Суу, өргөө, тоо*
  - Г. Эт, ат, от*
  - Д. Жаа, туу, куу*
7. [т] тыбышына мүнөздөмө бергиле.
- А. Үнсүз, жумшак, уччул, жарылма*
  - Б. Үнсүз, уяң, уччул, дирилдеме, түгөйсүз*
  - В. Үндүү, жоон, эринчил, кууш, кыска*
  - Г. Үнсүз, каткалаң, уччул, жарылма, түгөйлүү*
  - Д. Үнсүз, жумшак, түпчүл, мурунчул*
8. Үнсүз тыбыштардын ортосунда жүрүүчү фонетикалык кубулуш эмне деп аталат?
- А. Редукция*
  - Б. Сингармонизм*
  - В. Метатеза .*
  - Г. Дисгармония*
  - Д. Ассимиляция*
9. Кыргыз тилинде канча тамга бар?
- А. 39*
  - Б. 41*
  - В. 36*
  - Г. 25*
  - Д. 14*
10. Сөздөрдү ташымалдоодо төмөнкүлөрдүн кайсынысы эске алынат?
- А. Сөз*
  - Б. Муун*
  - В. Тамга*
  - Г. Басым*
  - Д. Тыбыш*

IV вариант

1. Фонетиканын кайсы тармагы тыбыштарды бир тилди экинчи тилге салыштыруу менен изилдейт?

- А. Тарыхый*
- Б. Салыштырма*
- В. Эксперименталдык*
- Г. Сыпаттама*
- Д. Жеке*

2. Орфоэпия эмнени окутат?

- А. Туура сүйлөөнү*
- Б. Туура жазууну*
- В. Тилдин тыбыштык системасын*
- Г. Байланыштуу кепти*
- Д. Тыныш белгилерин*

3. [уу] тыбышына мүнөздөмө бергиле.

- А. Үндүү, жоон, эринчил, кең, кыска*
- Б. Үнсүз, каткалаң, жарылма, түгөйлүү*
- В. Үндүү, ичке, эринсиз, кууш, созулма*
- Г. Үндүү, жоон, эринчил, кууш, созулма*
- Д. Үндүү, ичке, эринсиз, кең, кыска*

4. Кыргыз тилинде канча үнсүз тыбыш бар?

- А. 17*
- Б. 22*
- В. 14*
- Г. 39*
- Д. 20*

5. Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн бири-бирин ээрчишүүсү эмне деп аталат?

- А. Ассимляция*
- Б. Метатеза*
- В. Үндөшпөө*
- Г. Үндөшүү*
- Д. Оксишпоо*

6. Активдүү сүйлөө органы кайсы?
А. Жаак
Б. Тиш
В. Тил
Г. Катуу таңдай
Д. Сезүү органдары
7. [p] тыбышы жасалуу ыгына карай кайсы топко кирет?
А. Мурунчул
Б. Дирилдеме
В. Капталчыл
Г. Жарылма
Д. Жылчыкчыл
8. Ачык муундан турган сөздөрдү тапкыла.
А. От, ат, эт
Б. Суу, тоо, төө
В. Тал, той, бал
Г. Кол, булак
Д. Мен, сен, ал
9. Басым кайсы тыбышка түшөт?
А. Үндүү
Б. Үнсүз
В. Уяң
Г. Каткалаң
Д. Жумшак
10. Фонетика эмнени окутат?
А. Сүйлөмдү
Б. Морфеманы
В. Сөз айкашын
Г. Тыбышты
Д. Сөз түркүмүн

V вариант

1. Кыргыз тилинде муундун канча түрү бар?
  - A. 5
  - B. 4
  - B. 3
  - Г. 2
  - Д. 10
2. Сүйлөө органдары 4 негизги бөлүктөн турат. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы ашыкча?
  - A. Дем алуу органдары
  - B. Көмөккөй жана үй түйүндөрү
  - B. Мурун жана ооз көңдөйлөрү
  - Г. Угуу, көрүү органдары.
  - Д. Мээ, борбордук нерв системасы
3. Кыргыз тилинде канча тыбыш бар?
  - A. 25
  - B. 14
  - B. 30
  - Г. 36
  - Д. 40
4. [ы] тыбышына мүнөздөмө бергиле
  - A. Үнсүз, жумшак, орточул, мурунчул, түгөйсүз
  - B. Үндүү, жоон, эринсиз, кууш, кыска
  - B. Үндүү, ичке, эринчил, кең, созулма
  - Г. Үндүү, жоон, эринчил, кең, созулма
  - Д. Үндүү, жоон, эринсиз, кууш, созулма
5. Вокализм деген эмне?
  - A. Үнсүз тыбыштар
  - B. Үндүү тыбыштар
  - B. Үндөшүү
  - Г. Окшошуу
  - Д. Окшошпоо

6. [к] тыбышына мүнөздөмө бергиле
- А. Үнсүз, каткалаң, артчыл, жарылма, түгөйлүү*
  - Б. Үнсүз, жумшак, уччул, мурунчул, түгөйсүз*
  - В. Үндүү, жоон, эринчил, кууш, кыска*
  - Г. Үнсүз, уяң, эринчил, капталчыл, түгөйсүз*
  - Д. Үнсүз, каткалаң, эрин-тииичил, дирилдеме*
7. Сөздөрдү ташымалдоо эмнеге карата жүргүзүлөт?
- А. Сөзгө*
  - Б. Сүйлөмгө*
  - В. Тыбышка*
  - Г. Муунга*
  - Д. Тамгага*
8. Эрин күүсү бузулган сөздөрдү тапкыла.
- А. Сүйүү, турмуш*
  - Б. Бала, жаштык, көркөм*
  - В. Жомок, комуз, томук*
  - Г. Күлүк, күмүш, күрөк*
  - Д. Булак, улар, элүү*
9. Төмөнкү сөздөрдө кандай фонетикалык процесс жүрдү?
Сөз+сыз=сөссүз, туз+сыз=туссуз, ат+лар=аттар
- А. Сингармонизм*
  - Б. Ассимиляция*
  - В. Апокопа*
  - Г. Гаплоглогия*
  - Д. Метатеза*
10. Кыргыздар кайсы алфавитти колдонушкан эмес?
- А. Иран*
  - Б. Орус*
  - В. Араб*
  - Г. Орхон-енисей*
  - Д. Латын*

Адабияттардын тизмеси:

1. Абдулдаев Э., Исаева Д., Кыргыз орфографиясынын эрежелери (Практикалык колдонмо. 3-басылышы). - Фрунзе: Мектеп, 1986- 120 б.
2. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. (ЖОЖдун филология факультетинин кыргыз тили жана адабияты бөлүмүнүн студенттери үчүн). - Бишкек: Кыргызстан, 1998. 3-135-б.
3. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского литературного языка: (Экспериментально-фонетическое исследование) - Часть I. - Фрунзе: Мектеп, 1968. -192 б.
4. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского литературного языка, (Экспериментально-фонетическое исследование). - Часть II. -Фрунзе: Мектеп, 1970. - 156 б.
5. Ахматов Т., Мукамбаев Ж., Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексика. - Фрунзе: Мектеп, 1978. - 90 б.
6. Ахматов Т., Давлетов С., Сартбаев К., Иманалиев С., Тил илимине киришүү. - Фрунзе: Мектеп, 1980.
7. Ахматов Т.К, Өмүралиева С. Кыргыз тили: фонетика, лексика, (ЖОЖдун журналистика факультеттери үчүн окуу китеби). - Фрунзе: Мектеп, 1990-3-118 б.
8. Дыйканов К., Кудайбергенов С., Яншансин Ю. Кыргыз тилинин жазуусунун тарыхынан. - Фрунзе: Кыргызмамбас, 1958. – 72 б.
9. Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр. - Фрунзе, 1959
10. Дыйканов К. Кыргыз орфографиясынын айрым маселелери боюнча методикалык колдонмо.-Фрунзе, КМУУ.- 1988.- 108б.
11. Дыйканов К. Кыргыз тили таблица түрүндө - Алматы, 1989. -161 табл.

12. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе: Мектеп, 1980.-154 б.
13. Дыйканов К. Кыргыз тили (Кыргыз филологиясы жана журналистика факультетинин I курсунда окуган студенттер үчүн). - Бишкек, 1991. -73 б.
14. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили (ЖОЖдун студенттери үчүн). 1-бөлүк.- Бишкек: Кыргызстан, 1996.-129 б.
15. Жалилов А. Кыргыз тилиндеги талдоонун түрлөрү. - Бишкек, 1990.
16. Жапаров Ш., Сыдыкова Т., Кыргыз тилинин диалектологиясы. - Бишкек: Сабыр, 2001. – 150 б.
17. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери (ЖОЖдун студенттери үчүн) -Бишкек: Раритет Инфо, 2000. – 200 б.
18. Карасаев Х. Карасаева А. Түгөйлүү сөздөр. (Дублеттүү сөздөрдүн справочниги). - Фрунзе, 1971. – 128 б.
19. Карасаев Х. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. - Фрунзе; КСЭ, 1983. – 576 б.
20. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы: I бөлүк (фонетика, морфология). - Фрунзе: Илим, 1980. – 540 б.
21. Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндөгү закону. -Фрунзе, 1989.
22. Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндөгү закону. -Фрунзе, 2004.
23. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери.-Бишкек; Акыл, 1995.-24б.
24. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология (ЖОЖдун филология факультетинин студенттери үчүн). - Бишкек: ЖЭКА Лтд., 1999. -106 б.
25. Мураталиев М. Кыргыз адабий тилинин орфоэпиясынын маселелери. -Фрунзе: Илим, 1968. – 127 б.
- 26.

Мазмуну

Баш сөз.....	3
1-лекция: Кыргыз тилинин калыптануу доору.....	4
2-лекция: Фонетика – тил илиминин бир бөлүгү.	20
3-лекция: Тыбыштарды изилдөөнүн үч аспекти.....	28
4-лекция: Тыбыштардын классификациясы.....	10
5-лекция: Кеп агымындагы тыбыштык өзгөрүүлөр.....	17
6-лекция: Кептин фонетикалык жактан бөлүнүшү.....	24
7-лекция: Интонация.....	
8-лекция: Графика.....	29
9-лекция: Кыргыз орфографиясы жана орфоэпиясы.....	36
10-лекция: Транскрипция жана транслитерация.....	
Фонетика бөлүмү боюнча терминдер.....	43
Семинардык сабактар үчүн көнүгүүлөр.....	45
Фонетикалык талдоо жүргүзүүнүн тартиби.....	49
Фонетикалык талдоого мисалдар.....	53
Текшерүү иштердин темалары.....	56
Фонетика бөлүмү боюнча тесттер.....	60
Адабияттардын тизмеси.....	7